

EUROPA XXI

CENTRUM STUDIÓW EUROPEJSKICH

③

Obszary szczególnej troski
i nowych możliwości rozwoju
na przykładzie Polski i Ukrainy

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
im. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

WARSZAWA 1999

EUROPA XXI

CENTRUM STUDIÓW
EUROPEJSKICH

Instytut Geografii
i Przestrzennego Zagospodarowania
im. Stanisława Leszczyckiego
Polska Akademia Nauk

Redaguje zespół:
Jacek Głowacki,
Maciej Jakubowski,
Ewa Korcelli-Olejniczak,
Mariusz Kowalski
pod kierunkiem
Prof. dr. hab.
Marcina Rościszewskiego

Opracowanie redakcyjne
i techniczne
Barbara Jaworska

Wydawca: IGiPZ PAN

Adres redakcji:
00-818 Warszawa
ul. Twarda 51/55
tel. (48-22) 69 78 841
fax (48-22) 620 62 21

www.igipz.pan.pl/cbe
e-mail:ces@twarda.pan.pl

ISSN- 1429-7132

EUROPA XXI jest wydawnictwem Centrum Studiów Europejskich (CSE), które zostało powołane do życia przy Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. *Stanisława Leszczyckiego* w styczniu 1997 roku.

Celem działalności Centrum jest prowadzenie oraz promowanie badań naukowych dotyczących różnych aspektów procesów integracyjnych, jakie obejmują kontynent europejski, w tym Europę Środkowo-Wschodnią oraz zagadnień sąsiedztwa i rozwoju wzajemnych powiązań Polski z najbliższymi sąsiadami.

Działalność Centrum koncentruje się w szczególności na przestrzennych przemianach wynikających z uczestnictwa Polski w europejskich procesach integracyjnych i rozwoju współpracy z sąsiadami oraz harmonizacji polskiej przestrzeni z przestrzenią Unii Europejskiej.

Celem wydawnictwa **EUROPA XXI** jest upowszechnianie prac wykonywanych, zamawianych i promowanych przez CSE.

* * *

EUROPA XXI is a publication of the Centre for European Studies (CES) which was established at the *Stanisław Leszczycki* Institute of Geography and Spatial Organization P. Ac. Sc. on January 1, 1997.

The main task of the Centre is conducting and promoting research studies which pertain to various aspects of European integration processes, in particular those involving the countries of East-Central Europe, as well as questions concerning the development of mutual contacts between Poland and its neighbours.

The activity of the Centre will in the first place focus on spatial changes resulting from Poland's participation in European integration processes, the development of co-operation with the neighbouring countries and the integration of Poland's space with the space of the European Union.

The primary aim of the bulletin **EUROPA XXI** is to disseminate scientific papers generated by the CES.

<http://rcin.org.pl>

EUROPA XXI

CENTRUM STUDIÓW EUROPEJSKICH

Nr 3

1999

SPIS TREŚCI

- **Struktura agrarna rolnictwa indywidualnego w Polsce u progu XXI wieku, w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej** 5
The structure of private farming in Poland at the end of the 20th century - summary 21
Roman Szczęsny
- **Lecznicze i turystyczne zasoby Regionu Karpackiego (Ukraina)** 25
Health resort treatment and tourism resources of the Carpathian Region (Ukraine) - summary 40
Barbara Krawczyk
- **Lecznictwo uzdrowiskowe i walory turystyczne pogranicza polsko-ukraińskiego** 41
Health resort treatment and tourism resources in the Polish-Ukrainian borderland – summary 57
Barbara Krawczyk

Obszary szczególnej troski i nowych możliwości rozwoju na przykładzie Polski i Ukrainy

Proces integracji europejskiej wymaga rozwiązań politycznych, prawnych i makroekonomicznych obowiązujących w całej jednoczącej się Europie, wymaga jednak również, by wspólny program uwzględniał różnice narodowe, regionalne i lokalne, tak po stronie negatywów – specyficznych potrzeb, opóźnień, strukturalnych ograniczeń czy potencjalnych konfliktów, jak i pozytywów – specyficznych potencjałów i wartości oraz zasobów i możliwości rozwojowych. Zwłaszcza w perspektywie rozszerzania struktur europejskich o nowe kraje, program budowania jedności ze znacznie większym niż dotychczas uwzględnianiem różnorodności, staje się konieczny. Przedstawiciele różnych orientacji politycznych podzielają dziś opinię, iż Europa musi sprostać wyzwaniom gospodarki globalnej, ale równocześnie wspólny program działania jednoczącej się Europy wymaga uwzględniania, tak charakterystycznej dla „półwyspu europejskiego”, różnorodności doświadczeń i tradycji narodowych oraz zróżnicowań regionalnych i lokalnych.

Przed Unią Europejską wyrasta m.in. problem sformułowania zasad i określenia form współpracy z tymi krajami europejskimi, które w najbliższej przyszłości do Unii nie wejdą. Jest rzeczą oczywistą, że Unia Europejska nie powinna budować na swych granicach nowej, nieprzenikalnej "kurtyny". Jest to poważny problem, zwłaszcza dla krajów takich jak Polska, które po uzyskaniu pełnego członkostwa w Unii graniczyć będą z krajami pozostającymi poza Unią, z którymi jednak, mimo istotnych różnic systemowych, trzeba będzie utrzymać i rozwijać możliwie szeroką współpracę w różnych dziedzinach.

W niniejszym biuletynie publikujemy opracowanie ukazujące, w perspektywie integracji europejskiej, jeden z kluczowych problemów naszego kraju – strukturę polskiego rolnictwa oraz obszerne studium składające się z dwóch prac ukazujących możliwości współpracy Polski i Ukrainy (może z czasem także szerszej współpracy w skali europejskiej) w dziedzinie wykorzystania zasobów klimatyczno-uzdrowiskowych oraz rozwoju przyrodolecznictwa i turystyki.

Prezentacja struktury agrarnej rolnictwa indywidualnego w Polsce, w ujęciu przestrzennym, jest szczególnie ważna i aktualna w perspektywie wchodzenia Polski do struktur europejskich. Prezentowane studium ukazuje aktualny obraz istniejącej struktury w przekroju regionalnym i pozwala na identyfikację obszarów mających dobre perspektywy w zintegrowanej Europie oraz obszarów wymagających szczególnej troski i ochrony państwa oraz wsparcia w ramach, krajowej i europejskiej, polityki rozwoju regionalnego.

Analiza zasobów leczniczo-uzdrowiskowych i turystycznych na obszarze Karpat, po stronie polskiej i ukraińskiej, ukazuje duży potencjał tych zasobów i szeroką możliwość dwustronnej współpracy w zakresie ich wykorzystania, a w pierwszej kolejności w zakresie wspólnych, bardziej szczegółowych badań. Czy Karpaty mogą się stać - między innymi dzięki intensywnej współpracy polsko-ukraińskiej - nowym obszarem przyrodolecznictwa i turystyki o znaczeniu ogólnoeuropejskim? Wydaje się, że jest taka szansa. Może ona tworzyć jeden z argumentów na rzecz poszukiwania dróg europejskiej współpracy, ponad istniejącymi i powstającymi granicami.

Marcin Rościszewski

Struktura agrarna rolnictwa indywidualnego w Polsce u progu XXI wieku, w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej

Roman Szczęsny

Wstęp

Obecny stan rolnictwa polskiego i jego przestrzenne zróżnicowanie jest wynikiem odmiennego rozwoju poszczególnych regionów w XIX w., wchodzących w skład różnych organizmów państwowych i systemów społeczno-gospodarczych oraz przemian, jakie nastąpiły w czasach II Rzeczypospolitej. Znaczący wpływ na obecny stan miały również zmiany, które nastąpiły w latach 1945-1989, kiedy to etapy rozwoju rolnictwa indywidualnego wyznaczała zmieniająca się polityka rolna, od reformy rolnej i zasiedlania ziem zachodnich i północnych, do różnych etapów uspołeczniania, przeplatanych okresami liberalizacji, aż po zmiany, które nastąpiły po 1990 r. w wyniku zapoczątkowania reformy gospodarczej, przechodzenia do gospodarki rynkowej.

Mimo zachodzących zmian rolnictwo indywidualne było i pozostaje nadal zróżnicowane regionalnie, niedoinwestowane, opóźnione w rozwoju, o słabo rozwiniętej infrastrukturze. Na znacznych obszarach kraju istnieje przewaga gospodarstw małych, charakteryzujących się tradycyjnymi sposobami gospodarowania, w znacznym stopniu ukierunkowanych na samozaopatrzenie. Nadal widoczne są granice między rolnictwem indywidualnym Wielkopolski i Pomorza a pozostałymi częściami kraju.

Mimo zapoczątkowanej w 1990 r. reformy gospodarczej brak jest nadal spójnej i konsekwentnej koncepcji rozwoju rolnictwa i jego przekształceń, chociaż zmiany powoli następują i są nieodwracalne. W minionym okresie przeważały i przeważają nadal elementy rozwiązań połowicznych, często wymuszonych protestami i żądaniem rolników, o charakterze tymczasowym, niejednokrotnie spóźnione, nie przyczyniające się do stabilizacji, ani też rozwoju rolnictwa. Nadal też istnieje wiele nierealnych życzeń bądź haseł, często o

charakterze politycznym, nie mających wiele wspólnego z zasadami gospodarki rynkowej, a raczej zmierzających do zachowania archaicznej struktury rolnictwa.

Opracowanie i wdrożenie koncepcji rozwoju rolnictwa jest zadaniem trudnym, wymagającym wielu kompromisów, pogodzenia często odmiennych, lecz istotnych założeń, a także eliminacji pokutujących mitów. Głównym celem założeń polityki rolnej winna być ochrona własnego rolnictwa i rynku w celu wyżywienia ludności i dostosowanie do gospodarki rynkowej. Jednocześnie zapewniona być musi opłacalność produkcji i tworzenie innych możliwości na wsi, dla tych, którzy z różnych przyczyn będą musieli szukać pracy poza rolnictwem. Dlatego założenia polityki rolnej, przy przewadze gospodarstw małych w wysokim stopniu słabych ekonomicznie i nastawionych na samozaopatrzenie, muszą być zróżnicowane. Wspierane w różny sposób, a nawet chronione muszą być przede wszystkim gospodarstwa towarowe lub rokujące nadzieje na rozwój, przy pełnej świadomości rolników, że nie wszyscy będą w stanie sprostać wymaganiom gospodarki rynkowej. Znaczna część właścicieli gospodarstw rolnych znaleźć musi pracę poza rolnictwem, zwłaszcza w usługach, co wymusza rozwój infrastruktury handlowo-usługowej na wsi.

Niedoinwestowane i na znacznych obszarach kraju tradycyjne i opóźnione w rozwoju w stosunku do zachodniej Europy rolnictwo indywidualne staje przed poważnym i trudnym zadaniem, dostosowania do wymagań gospodarki rynkowej i standardów Unii Europejskiej. Jest to trudne wyzwanie, wymagające w polityce rolnej wielu kompromisów, uwzględnienia dwu niezmiernie istotnych założeń, ochrony własnego rolnictwa i rynku w celu zapewnienia wyżywienia ludności, a także dostosowania do wymagań gospodarki rynkowej i rynku Unii Europejskiej.

Struktura agrarna rolnictwa indywidualnego

W rolnictwie polskim dominującą formą społeczno-własnościową w zakresie użytkowania ziemi jest rolnictwo prywatne¹. W jego użytkowaniu znajdowało się w 1996 r. 90,5% (16 720 tys. ha UR) użytków rolnych w tym 90,7% (15 173 tys. ha) gospodarstw indywidualnych. Najwyższy udział rolnictwa prywatnego, powyżej 95%, występuje na terenach środkowej, wschodniej i południowej Polski (np. 99,3% w ostrołęckim), a najniższy, poniżej 80% na terenach zachodnich i północnych (np. 69,2% w zielonogórskim).

W 1996 r. było 2041 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych o wielkości powyżej 1 ha UR, w tym ponad połowę (55,4%) stanowiły gospodarstwa o wielkości do 5 ha, a w ich użytkowaniu znajdowało się zaledwie 20,0% (2850 tys. ha) powierzchni użytków rolnych. Gospodarstwa duże, powyżej 15 ha stanowiły zaledwie 8,5% ogółu, a gospodarowały na prawie 1/3 powierzchni użytków rolnych. Średnia wielkość gospodarstwa indywidualnego w 1996 r. wynosiła 7,0 ha użytków rolnych, wykazując w ostatnich latach powolny wzrost (6,2 ha w 1988 r.), na co znaczący wpływ miała dzierżawa z Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, a w niewielkim zakupy ziemi (ryc. 1). Najmniejsze obszarowo gospodarstwa, poniżej 4 ha UR, występują w południowej Polsce, głównie na terenach karpaccich i podkarpaccich, największe, powyżej 12 ha, w olsztyńskim i 17,0 ha w szczecińskim, gdzie w ostatnich latach, głównie w wyniku dzierżawy ziemi z AWRSP nastąpił znaczny wzrost średniej wielkości gospodarstwa (z 9,7 ha w 1988 r. do 17,0 ha w 1996 r.).

Obecna struktura gospodarstw indywidualnych mimo powolnych zmian wykazuje nadal duże zróżnicowanie regionalne i układ strefowy. Na terenach południowych gospodarstwa bardzo małe i małe (1-5 ha) stanowią około 4/5 ogółu i gospodarują na ponad 2/3 powierzchni użytków rolnych (np. w rzeszowskim stanowią 85,5% ogółu gospodarstw, a w ich użytkowaniu znajduje się 65,7% powierzchni użytków rolnych).

¹ Od 1993 r. do rolnictwa prywatnego zaliczane są: własność prywatna krajowa, a więc indywidualne gospodarstwa rolne pow. 1 ha UR, indywidualne działki rolnicze do 1 ha UR, rolnicze spółdzielnie produkcyjne, ogrody działkowe, własność prywatna krajowa, zagraniczna i mieszana (z przewagą kapitału prywatnego) oraz pozostałe grunty prywatne nie stanowiące gospodarstw.

Natomiast na terenach północnych gospodarstwa duże, powyżej 15 ha, stanowią od 1/5 do 1/4 ogółu, a w ich użytkowaniu znajduje się ponad 3/4 powierzchni użytków rolnych. Stanowią więc grupę przeważającą, lub dominującą w rolnictwie (np. w szczecińskim gospodarstwa do 5 ha stanowią wprawdzie 42,4% ogółu, a gospodarują na zaledwie 5,6% powierzchni użytków rolnych, podczas gdy gospodarstwa o wielkości powyżej 15 ha stanowią 24,7% ogółu, a w ich użytkowaniu znajduje się 75,5% powierzchni użytków rolnych).

Struktura gospodarstw indywidualnych, jej przestrzenne zróżnicowanie, a także średnia wielkość gospodarstw informują tylko o części zagadnień. Brak jest natomiast najbardziej istotnych informacji o ich ukierunkowaniu, wielkości produkcji, powiązaniach z rynkiem itp., a więc świadczących o kondycji ekonomicznej.

Dokonujące się przemiany w gospodarce, w tym też w rolnictwie, a także konieczność dostosowania informacji statystycznych do standardów Unii Europejskiej wymusiła podjęcie przez GUS w szerszym zakresie badań dotyczących gospodarstw i ich ukierunkowania na zagadnienia ekonomiczne. Próby takie były podejmowane już wcześniej, a wynikiem ich była klasyfikacja typów rolniczych gospodarstw domowych według uzyskiwanych dochodów, wyróżniająca: gospodarstwa domowe rolnicze, gospodarstwa domowe mieszane z przewagą rolnictwa, mieszane głównie nierolnicze i gospodarstwa domowe nierolnicze².

Problematyka ta w szerokim zakresie ujęta została w Powszechnym Spisie Rolnym w 1996 r.³ Uzyskane wyniki rzucają całkiem inne światło na gospodarstwa rolne i rolnictwo w Polsce. Indywidualne gospodarstwa rolne klasyfikowane są według różnych cech społeczno-ekonomicznych, m.in. według prowadzonej działalności i wartości produkcji towarowej, typów gospodarstw domowych określanych na podstawie uzyskiwanych dochodów, wykształcenia itp.

² *Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986-1990*, GUS, Warszawa 1992, s. 23-24.

³ *Powszechny Spis Rolny 1996, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 1998, 235 s.

Tabela 1. Indywidualne gospodarstwa rolne według grup obszarowych i użytkowania ziemi w 1996 r.

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem	W tym o wielkości (ha)					
		1,01-1,99	2,00-4,99	5,00-6,99	7,00-9,99	10,00-14,99	15 i więcej
Gospodarstwa							
w tys.	2 041	463	667	261	259	216	174
%	100,0	22,7	32,7	12,8	12,7	10,6	8,5
Powierzchnia							
w tys. ha	14 260	656	2 196	1 540	2 168	2 638	5 062
%	100,0	4,6	15,4	10,8	15,2	18,5	35,5
Średnia wielkość gospodarstw	7,0	1,4	3,3	5,9	8,4	12,2	29,1

Źródło: Rocznik Statystyczny Województw 1997, 1997, GUS, Warszawa, 257-258.

Indywidualne gospodarstwa rolne według celu i wartości produkcji towarowej w 1996 r.

Zgodnie z przyjętymi założeniami metodycznymi⁴ podstawą klasyfikacji gospodarstw według celów prowadzonej działalności rolniczej była wartość produkcji towarowej. Na tej podstawie wydzielone zostały następujące grupy gospodarstw indywidualnych:

gospodarstwa nie prowadzące działalności rolniczej;

gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą wyłącznie na własne potrzeby;

gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą głównie na własne potrzeby (wartość produkcji towarowej poniżej 2500 zł rocznie), a więc przeznaczające na rynek niewielkie nadwyżki produkcyjne;

gospodarstwa prowadzące działalność głównie na rynek (produkcja towarowa ponad 2501 zł rocznie). W ramach tej grupy, w zależności od wartości produkcji towarowej, wydzielono sześć podgrup, które według przyjętych w geografii rolnictwa kryteriów uznać można za gospodarstwa półsamozaopatrzeniowe, półtowarowe i towarowe.

Zaliczenie przez autorów do tej ostatniej grupy gospodarstw o wartości produkcji towarowej 2501-4999 zł w roku wydaje się dyskusyjne. Jest to zaledwie 208 do 416 zł miesięcznie, są to więc *de*

facto gospodarstwa półsamozaopatrzeniowe, dostarczające na rynek zaledwie nadwyżki produkcyjne. W opracowaniu jako gospodarstwa towarowe przyjęto te, których produkcja wynosi powyżej 15 000 zł rocznie. Gospodarstwa o wartości produkcji 5000-14 999 zł uznano za półtowarowe, z których część, zwłaszcza o produkcji powyżej 10 000 zł, ma szansę utrzymania się na rynku, zapewniając właścicielom utrzymanie i niewielkie nakłady na rozwój.

Zgodnie z przyjętymi kryteriami ponad 50% gospodarstw zaliczyć można do grupy prowadzących działalność rolniczą z przeznaczeniem wyłącznie i głównie na własne potrzeby, a więc są to gospodarstwa samozaopatrzeniowe. Niecałe 50% to gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą z przeznaczeniem na rynek. W ramach nich zaledwie 1/4 uznać można za gospodarstwa towarowe, mogące przy konsekwentnej polityce rolnej sprostać konkurencji, również na rynku Unii Europejskiej. Pozostałe gospodarstwa zaliczyć należy do gospodarstw półtowarowych, z których znaczna część nie jest i nie będzie w stanie sprostać gospodarce rynkowej.

W strukturze wielkościowej gospodarstw od ponad 4/5 gospodarstw o wielkości 1-2 ha do 1/10 o wielkości 10-15 ha prowadzi działalność rolniczą przeznaczoną wyłącznie i głównie na własne potrzeby. Działalność rolniczą przeznaczoną na rynek prowadzi od 1/10 gospodarstw o wielkości 1-2 ha do ponad 90% o wielkości 10-15 i powyżej 15 ha. W ramach nich jednak od 1/10 gospodarstw o wielkości 10-15 do prawie 2/3 o wielkości 1-2 ha uznać

⁴ Burek G., Dąbkowski W., 1998, *Powszechny Spis Rolny 1996*, GUS, Warszawa.

można za nawet półsamozaopatrzeniowe (wartość produkcji towarowej 2501-4999 zł w roku). Są to więc gospodarstwa przeżywające największe trudności z racji ograniczonych możliwości sprzedaży produktów rolnych, co prowadzi do frustracji i protestów rolników. Natomiast produkcję towarową (wartość produkcji powyżej 15 000 zł) prowadzi zaledwie od 1/10 gospodarstw o wielkości 1-2 ha do ponad 2/3 o wielkości powyżej 15 ha. Ta grupa gospodarstw jest w stanie sprostać wymogom gospodarki rynkowej. Również wśród gospodarstw bardzo małych i małych (1-2 i 2-5 ha) prawie 1/10 zaliczyć można do gospodarstw rynkowych. Są to z reguły wyspecjalizowane gospodarstwa warzywnicze. Zastanawiające jest natomiast, że prawie 1/10 gospodarstw o wielkości 10-15 ha i prawie 1/20 o wielkości powyżej 15 ha prowadzi produkcję rolną wyłącznie i głównie na własne potrzeby (tab. 2).

Zróżnicowanie przestrzenne udziału indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby oraz głównie na rynek w 1996 r. było znaczne.

Najwyższy udział, powyżej 45, a nawet 55% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby występował na terenach południowej Polski, (od 46,3% w woj. piotrkowskim do 63,0% w woj. nowosądeckim), gdzie przeważały gospodarstwa małe i bardzo małe charakteryzujące się wysokim procentem ludności dwuzawodowej, określane jako samozaopatrzeniowe. Najniższy udział gospodarstw tej grupy występował w Wielkopolsce, na zachodnim Mazowszu, Pomorzu Nadwiślańskim i w woj. łomżyńskim, gdzie wysoki był udział gospodarstw dużych, reprezentujących rolnictwo towarowe (ryc. 3).

Na terenach karpaccich i aglomeracji miejsko-przemysłowych Górnego Śląska i Krakowa w tej grupie ponad połowę stanowiły gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą wyłącznie na własne potrzeby. Na terenach południowych ich udział wynosił od 1/5 do 1/3, lecz równocześnie wysoki był udział gospodarstw nie prowadzących żadnej działalności rolniczej (od 9,1% w woj. częstochowskim do 43,6% w woj. krośnieńskim). Na pozostałych terenach przeważały gospodarstwa produkujące głównie na własne potrzeby, zaś nadwyżki produkcyjne przeznaczone były na rynek.

Znaczne było również zróżnicowanie przestrzenne gospodarstw prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek (wartość produkcji towarowej powyżej 2501 zł). Najwyższy ich udział,

powyżej 55, a nawet 65%, występował w Wielkopolsce, na Dolnym Powiślu, zachodnim Mazowszu i w północno-wschodniej Polsce, (od 55,0% w woj. olsztyńskim do 75,6% w woj. łomżyńskim), przeważały więc gospodarstwa duże o towarowym charakterze produkcji. Najniższy udział gospodarstw zaliczanych do tej grupy, poniżej 25%, występował na terenach południowych (od 8,1% w woj. krośnieńskim do 20,0% w woj. katowickim), gdzie przeważały gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą wyłącznie lub głównie na własne potrzeby i gospodarstwa nie prowadzące działalności rolniczej (ryc. 4).

Grupę gospodarstw prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek w zależności od wartości produkcji towarowej można podzielić na trzy podgrupy. Pierwsza to gospodarstwa o wartości produkcji 2501-4999 zł w roku, które w znacznym stopniu uznać można za półsamozaopatrzeniowe, a w pewnym stopniu za słabe półtowarowe. Uzyskiwany dochód jest tak niski, że zapewnia jedynie zaspokojenie minimalnych potrzeb rodziny. Druga podgrupa to gospodarstwa o wartości produkcji 5 000-14 999 zł, które uznać można za półtowarowe, zaś dochód z nich zapewniający właścicielowi w miarę normalną egzystencję i niewielkie inwestycje gospodarskie. Trzecia podgrupa to gospodarstwa o wartości produkcji powyżej 15 000 zł, które uznać można za towarowe.

W grupie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek na terenach południowych, od ponad 1/2 (nowosądeckie) do 2/3 (krośnieńskie) to gospodarstwa o najniższej produkcji towarowej (2501-4999 zł), a więc półsamozaopatrzeniowe i słabe półtowarowe. Gospodarstwa w pełni towarowe (produkcja towarowa pow. 15 000 zł) stanowią natomiast niewielki odsetek, od 4,3% (krośnieńskie) do 13,9% (bielskie). Pozostałe gospodarstwa (wartość produkcji towarowej 5 000-14 999 zł) uznać można za półtowarowe, które stanowią od 1/3 (krośnieńskie) do 2/3 gospodarstw tej grupy.

Na terenach o wysokim udziale gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na rynek, a więc w Wielkopolsce, na Pomorzu Nadwiślańskim, zachodnim Mazowszu i w północno-wschodniej Polsce udział gospodarstw o najniższej produkcji towarowej jest niewielki, od 6,4% (poznańskie) do 11,4% (płockie). Przeważają natomiast gospodarstwa towarowe, których udział wynosi od 1/3 do 3/5 gospodarstw tej grupy (od 33,9% suwalskie do 60,6% poznańskie). Znaczny jest też na tych

terenach, od 1/3 (poznańskie) do 1/2 (bydgoskie), udział gospodarstw półtowarowych (wartość produkcji 5 000-14 999 zł).

Na pozostałych terenach zarówno udział gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na rynek, jak również udział poszczególnych podgrup reprezentujących rolnictwo półsamozaopatrzeniowe, półtowarowe i towarowe jest bardzo różny, np. we wrocławskim i zamojskim stanowią one połowę wszystkich gospodarstw, a wśród nich towarowe stanowią od 1/6 (zamojskie) do 1/3 (wrocławskie) gospodarstw.

W skali całego kraju w 1996 r. gospodarstwa towarowe stanowiły zaledwie 12,6% ogółu (258 076 gospodarstw). Najniższy ich udział, poniżej 5%, występował na terenach południowych, najwyższy, powyżej 25, a nawet 30%, w Wielkopolsce, na Pomorzu Nadwiślańskim, w woj. ciechanowskim i woj. łomżyńskim (ryc. 5). Gospodarstwa półtowarowe (5 000-14 999 zł) stanowiły 21,3% ogółu (434 087 gospodarstw), z czego za w pełni półtowarowe uznać można zaledwie połowę.

Typy gospodarstw domowych

Klasyfikację gospodarstw indywidualnych i związanych z nimi gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych uznać można za próbę odpowiedzi na pytanie: "kto gospodaruje i z jakiej działalności uzyskuje dochód". Zgodnie z przyjętymi założeniami metodycznymi⁵ podstawą wydzielenia typów gospodarstw domowych według cech społeczno-ekonomicznych była wielkość uzyskiwanych dochodów z działalności. Wyróżniono 7 typów gospodarstw domowych.

Typ I - gospodarstwa rolnicze - dochody z działalności rolniczej stanowią więcej niż 50% ogółu dochodów gospodarstwa;

Typ II - gospodarstwa rolniczo-pracownicze - dochody z działalności rolniczej i pracy najemnej stanowią ponad 50% ogółu dochodów gospodarstw domowych, w ramach których dochody z działalności rolniczej są wyższe niż z pracy najemnej;

Typ III - gospodarstwa pracownicze i pracowniczo-rolnicze - dochody z pracy najemnej i działalności rolniczej stanowią ponad 50% ogółu dochodów, przy czym dochody z pracy najemnej są wyższe niż z działalności rolniczej;

Typ IV - gospodarstwa emerytów i rencistów - dochody z rent i emerytur stanowią ponad 50% dochodów gospodarstw domowych;

Typ V - gospodarstwa z pozarolniczą działalnością gospodarczą - dochody z pracy na własny rachunek stanowią ponad 50% dochodów gospodarstwa domowego;

Typ VI - gospodarstwa utrzymujące się z mieszanych źródeł dochodów, innych niż emerytura i renta i stanowią ponad połowę łącznych dochodów gospodarstwa;

Typ VII - gospodarstwa pozostałe - nie uwzględniane w niniejszej klasyfikacji, np. pracownice z pozarolniczą działalnością produkcyjną.

W ramach określonych typów wyróżnione zostały gospodarstwa nie prowadzące działalności rolniczej, prowadzące działalność wyłącznie i głównie na potrzeby własne oraz działalność rolniczą przeznaczoną głównie na rynek. W tej ostatniej grupie wyróżnione zostały trzy podgrupy umożliwiające, podobnie jak w poprzedniej klasyfikacji, wyróżnienie gospodarstw półsamozaopatrzeniowych (produkcja towarowa 2501-4999 zł), półtowarowych (produkcja towarowa o wartości 5 000-14 999 zł) i towarowych (produkcja towarowa powyżej 15 000 zł).

Wśród wyróżnionych typów gospodarstw domowych ponad 1/3 stanowiły gospodarstwa rolne (typ I), ponad 1/4 pracownice i pracowniczo-rolnicze (typ III) i ponad 1/5 gospodarstwa domowe rencistów i emerytów (typ IV). Udziały pozostałych typów gospodarstw domowych były niewielkie i w sumie stanowiły 1/7 ogółu.

Wśród gospodarstw zaliczanych do typu I (rolnicze) ponad 4/5 prowadziło działalność rolniczą z przeznaczeniem głównie na rynek, a 1/6 wyłącznie i głównie na własne potrzeby. Wśród gospodarstw zaliczanych do typu III (pracownice i pracowniczo-rolnicze) ponad 3/5 prowadziło działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby, a niecała 1/4 głównie z przeznaczeniem na rynek. Natomiast wśród gospodarstw zaliczanych do typu IV (emerytów i rencistów) ponad 2/3 z nich prowadziło działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby, zaś 1/6 głównie na rynek (tab. 3).

W zależności od typu, różny był udział gospodarstw prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek. Stanowiły one od ponad 4/5 gospodarstw rolniczych do zaledwie 1/6 gospodarstw domowych emerytów i rencistów.

⁵ Burek G., Dąbkowski W., 1998, *Powszechny Spis Rolny 1996*, GUS, Warszawa s. 91.

W poszczególnych typach gospodarstw domowych w zależności od wartości produkcji towarowej różny był udział gospodarstw określanych jako półsamozaopatrzeniowe, półtowarowe i towarowe.

Udział gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek o najniższej produkcji, określanych jako półsamozaopatrzeniowe wynosił od 1/6 w gospodarstwach rolniczych (typ I), do prawie 2/3 w podstawowych emerytów i rencistów (typ IV). Udział gospodarstw o średniej wartości produkcji, określanych jako półtowarowe wynosił od 1/3 w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów do prawie 1/2 w rolniczych, zaś o najwyższej produkcji określanych jako gospodarstwa towarowe od prawie 1/3 w gospodarstwach domowych rolniczych, do poniżej 5% u emerytów i rencistów. Do podstawowych typów zaliczane są również gospodarstwa domowe prowadzące działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby i stanowiące przeważającą wielkość, jak również produkujące na rynek o różnej wartości produkcji towarowej.

We wszystkich typach gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek, grupa o najwyższej wartości produkcji (powyżej 15 000 zł) skupiająca gospodarstwa określane jako towarowe stanowi zaledwie niecałą 1/4 ich ogółu.

Udziały wyróżnionych typów gospodarstw domowych wykazują znaczne zróżnicowanie przestrzenne.

Typ I - gospodarstwa rolnicze

Gospodarstwa rolnicze stanowią ponad 1/3 ogółu gospodarstw domowych (765 tys.), a ich udział wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 5). Wśród domowych gospodarstw rolniczych ponad 4/5 prowadzi działalność rolniczą głównie na rynek, a prawie połowę tych gospodarstw określić można jako półtowarowe (wartość produkcji towarowej 5 000-14 999 zł w roku), zaś 1/3 jako gospodarstwa towarowe (wartość produkcji towarowej 15 000 zł w roku), (tab. 3). Najniższy udział domowych gospodarstw rolniczych, poniżej 20%, występuje w południowej Polsce (od 7,6% w woj. bielskim do 15,6% w woj. rzeszowskim), a wśród nich przeważają gospodarstwa, które zaliczyć można do półsamozaopatrzeniowych (wartość produkcji towarowej 2 500-4 999 zł w roku) i półtowarowych (wartość produkcji towarowej 5 000-14 999 zł w roku), udział gospodarstw towarowych jest niewielki. Najwyższy udział domowych gospo-

darstw rolniczych, powyżej 50, a nawet 60%, występuje w Wielkopolsce, na Pomorzu Nadwiślańskim, zachodnim Mazowszu i w północno-wschodniej Polsce (od 50,5% w woj. kaliskim do 68,5% w woj. łomżyńskim). Wśród nich przeważają gospodarstwa zaliczane do towarowych, stanowiąc od 1/3 do 1/2 ogółu. Na pozostałych terenach udział gospodarstw rolniczych jest już znacznie niższy, od 1/3 do 2/5 ogółu, a wśród nich przeważają gospodarstwa zaliczane do półsamozaopatrzeniowych i półtowarowych.

Typ II - gospodarstwa rolniczo-pracownicze

Gospodarstwa rolniczo-pracownicze stanowią 2,7% ogółu gospodarstw domowych, (od 1,4 w woj. bielskim do 4,2% w woj. sieradzkim). W tej grupie ponad 2/3 gospodarstw prowadzi działalność rolniczą głównie na rynek, zaś ponad połowę gospodarstw zaliczyć można do półtowarowych, a 1/7 do towarowych (tab. 3). Znaczny jest też udział (prawie 1/3) gospodarstw produkujących wyłącznie i głównie na własne potrzeby.

Najniższy udział domowych gospodarstw rolniczo-pracowniczych, poniżej 2%, występuje w południowej Polsce i wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych Górnego Śląska i Warszawy, zaś najwyższy, powyżej 3%, w środkowo-wschodniej, południowej i środkowo-południowej Polsce.

Typ III - gospodarstwa pracownicze i pracowniczo-rolnicze

Wśród gospodarstw domowych stanowią one ponad 1/4, a ich udział wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 6). Typ ten charakteryzuje się wysokim udziałem, ponad 3/5, gospodarstw prowadzących działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby, a więc zaliczyć je można do samozaopatrzeniowych, a także wysokim udziałem, 1/6 gospodarstw, nie prowadzących działalności rolniczej (tab. 3). Jedynie niecała 1/4 z nich prowadzi działalność rolniczą głównie na rynek, z której zaledwie nieco ponad 5% określić można jako gospodarstwa towarowe. Tak więc w tej grupie gospodarstw domowych przeważają gospodarstwa półsamozaopatrzeniowe, chociaż znaczny jest też udział półtowarowych.

Najniższy udział gospodarstw domowych pracowniczych i pracowniczo-rolniczych, poniżej 20%, występuje w Wielkopolsce, na zachodnim Mazowszu, Żuławach i w północno-wschodniej Polsce (od 10,4% w woj. łomżyńskim do 19,3% w woj. leszczyńskim), zaś najwyższy, powyżej 30%, w południowej Polsce, od Przemyśla po Zieloną

Górze (od 30,6% w woj. legnickim do 41,7% w woj. bielskim).

Typ IV - gospodarstwa rolnicze emerytów i rencistów

W całości gospodarstw domowych stanowią one nieco ponad 1/5, wykazując znaczne zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 7). Ten typ gospodarstw domowych charakteryzuje się wysokim udziałem, ponad 2/3, gospodarstw prowadzących działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby (a więc zaliczyć je można do samozaopatrzeniowych), a także wysokim udziałem, ponad 1/6, gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej. Działalność rolniczą prowadzi prawie 1/6 gospodarstw, w tym 3/5 zaliczyć można do grupy półsamozaopatrzeniowych, zaś 1/3 do półtowarowych (tab. 3).

Najniższy udział rolniczych gospodarstw domowych emerytów i rencistów, poniżej 15%, występuje w Wielkopolsce, na Pomorzu Nadwiślańskim, zachodnim Mazowszu i w północno-wschodniej Polsce, najwyższy w południowej Polsce w województwach zielonogórskim i chełmskim (od 26,1% w chełmskim do 33,8% w bielskim).

Udziały pozostałych typów gospodarstw domowych są już niewielkie, chociaż i one wykazują zróżnicowanie przestrzenne.

Pozostałe grupy gospodarstw domowych, a więc **typ V - z pozarolniczą działalnością gospodarczą** (3,2% ogółu gospodarstw), **typ VI - utrzymujące się z niezarobkowych źródeł innych niż emerytura i renta** (1,2% ogółu gospodarstw) i **typ VII - inne nie uwzględnione w przyjętej typologii** (7,3% ogółu gospodarstw), stanowią w sumie 11,7% ogółu gospodarstw domowych. Ich występowanie wykazuje również znaczne zróżnicowanie

przestrzenne. I tak na przykład: najniższy udział (poniżej 3%) gospodarstw zaliczanych do typu V- z pozarolniczą działalnością gospodarczą występuje na terenach południowej i wschodniej Polski, zachodnim Mazowszu, zaś najwyższy (powyżej 5%) na terenach zachodnich i północnych oraz wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych Gdańska, Warszawy, Łodzi i Poznania. Są one związane z działalnością gospodarczą dużych ośrodków miejskich, bądź też, jak na terenach nadmorskich, z działalnością turystyczno-wypoczynkową, a na terenach zachodnich z przygraniczną działalnością handlową.

Wyniki *Powszechnego Spisu Rolnego 1996*, będące próbą systematyki i charakterystyki gospodarstw rolnych według różnych kryteriów uznaje się za bardzo cenne. Ukazują one jak wygląda warsztat pracy - gospodarstwo, ukierunkowanie produkcji, kto kieruje gospodarstwem i jakie są jego umiejętności, rzucają całkiem nowe światło na gospodarstwa rolne w Polsce, ich kondycję, powiązanie z rynkiem itp. Ukazują również, jak trudnym problemem są sprawy rolnictwa i jak olbrzymiego wysiłku i zaangażowania kapitału wymagać będzie jego restrukturyzacja i dostosowanie do standardów Unii Europejskiej. Wymagać to będzie zaangażowania samych rolników i pełnej świadomości, że szanse na przetrwanie i rozwój mają tylko te gospodarstwa, których produkcja konkurować może z rolnictwem Unii Europejskiej, zaś większość z nich nie będzie w stanie spełnić tych wymagań. Ich szansą może być praca poza rolnictwem, głównie na wsi, w szeroko pojętych usługach związanych z wsią i rolnictwem, a więc infrastrukturą, która musi powstać.

Tabela 2. Liczba i struktura indywidualnych gospodarstw rolnych według celu i wartości produkcji w 1996 r.

Wielkość gospodarstw	Liczba gospodarstw	Gospodarstwa nie prowadzące działalności rolniczej	Gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą z przeznaczeniem:					
			Na potrzeby własne		Na rynek			
			wyłącznie	głównie	Razem	w tym gospodarstwa z produkcją o wartości towarowej (zł)		
						2501-4999	5000-14 999	15 000 i więcej
Ogółem	2 041 380	49 407	260 078	764 391	967 504	275 341	434 087	258 076
(%)	100,0	2,4	12,7	37,4	47,4	13,5	21,3	12,6
1 - 2 ha	462 206	26 350	141 464	253 501	40 891	25 020	11 904	3 967
%	100,0	5,7	30,6	54,8	8,8	5,4	2,5	0,9
2 - 5 ha	667 588	16 263	91 738	361 892	197 695	110 797	73 661	13 236
%	100,0	2,4	13,7	54,2	29,6	16,5	11,1	2,0
5 - 7 ha	260 713	2 707	12 632	82 825	162 549	62 283	84 277	15 989
%	100,0	1,1	4,8	31,8	62,3	23,9	37,3	6,1
7 - 10 ha	260 103	1 876	7 340	43 775	207 112	47 424	119 095	40 593
%	100,0	0,7	2,8	16,8	79,6	18,2	45,8	15,6
10 - 15 ha	217 202	1 177	4 226	16 855	194 944	22 331	98 056	74 557
%	100,0	0,5	1,9	7,8	89,8	10,3	45,2	34,3
15 i więcej ha*	173 568*	1 034	2678	5 543	164 313	7 486	45 203	111 624
%	100,0	0,6	1,5	3,2	94,7	4,3	26,1	64,3

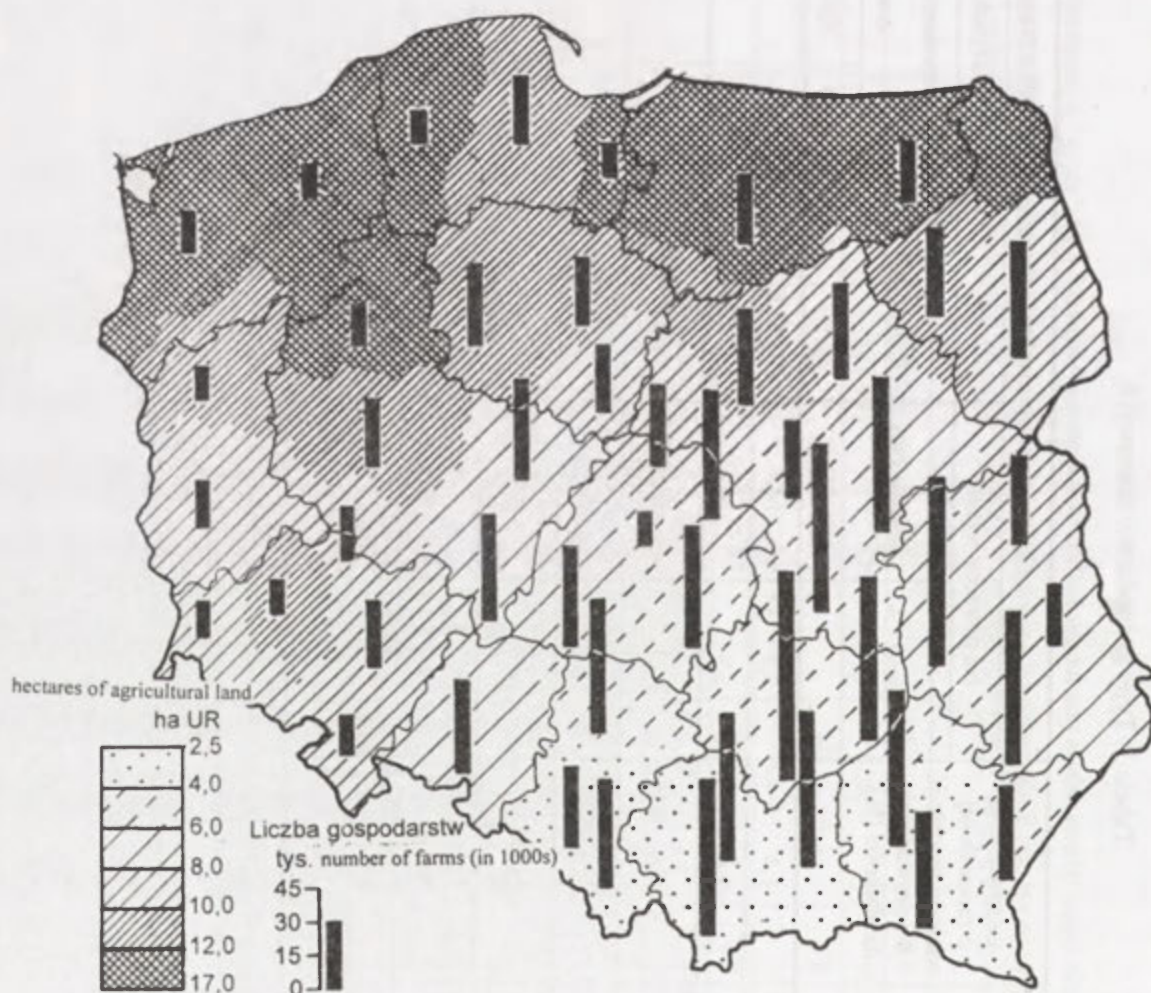
* w tym 89 417 gospodarstw o wielkości 15-20 ha, 75 242 gospodarstw o wielkości 20-50 ha, 5540 gospodarstw o wielkości 50-100 ha, 1143 gospodarstw o wielkości 200-500 ha, 503 gospodarstwa o wielkości 500-1000 ha i 134 gospodarstwa o wielkości powyżej 1000 ha.

Źródło: *Powszechny Spis Rolny 1996. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, 1998, GUS, Warszawa, tabela 1.

Tabela 3. Typy gospodarstw domowych

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw	Gospodarstwa o nieustalonej wartości produkcji, nie prowadzące działalności (%)	Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą z przeznaczeniem					
			Na potrzeby własne		Na rynek			
			wyłącznie (%)	głównie (%)	Razem (%)	w tym gospodarstwa z produkcją towarową o wartości (zł)		
						2501-4999	5000-14 999	15 000 i więcej
Typ I - rolnicze	765 490	1,4	2,3	14,6	81,6	15,4	47,2	37,4
Typ II – rolniczo-pracownicze	55 732	2,6	3,8	26,5	67,1	30,1	56,1	13,8
Typ III - pracownicze i pracowniczo-rolnicze	542 224	14,9	16,1	45,8	23,2	51,8	42,7	5,5
Typ IV - emerytów i rencistów	433 324	17,2	18,9	48,3	15,6	58,7	37,3	4,0
Typ V - z pozarolniczą działalnością gospodarczą	65 323	24,5	16,0	32,6	27,0	34,3	44,6	21,2
Typ VI - utrzymujące się z nierolniczych źródeł dochodów	25 135	30,1	21,1	41,5	7,3	64,4	31,1	4,5
Typ VII - gospodarstwa pozostałe, nie uwzględnione w klasyfikacji	148 480	9,3	11,5	39,1	40,1	40,3	48,7	11,0

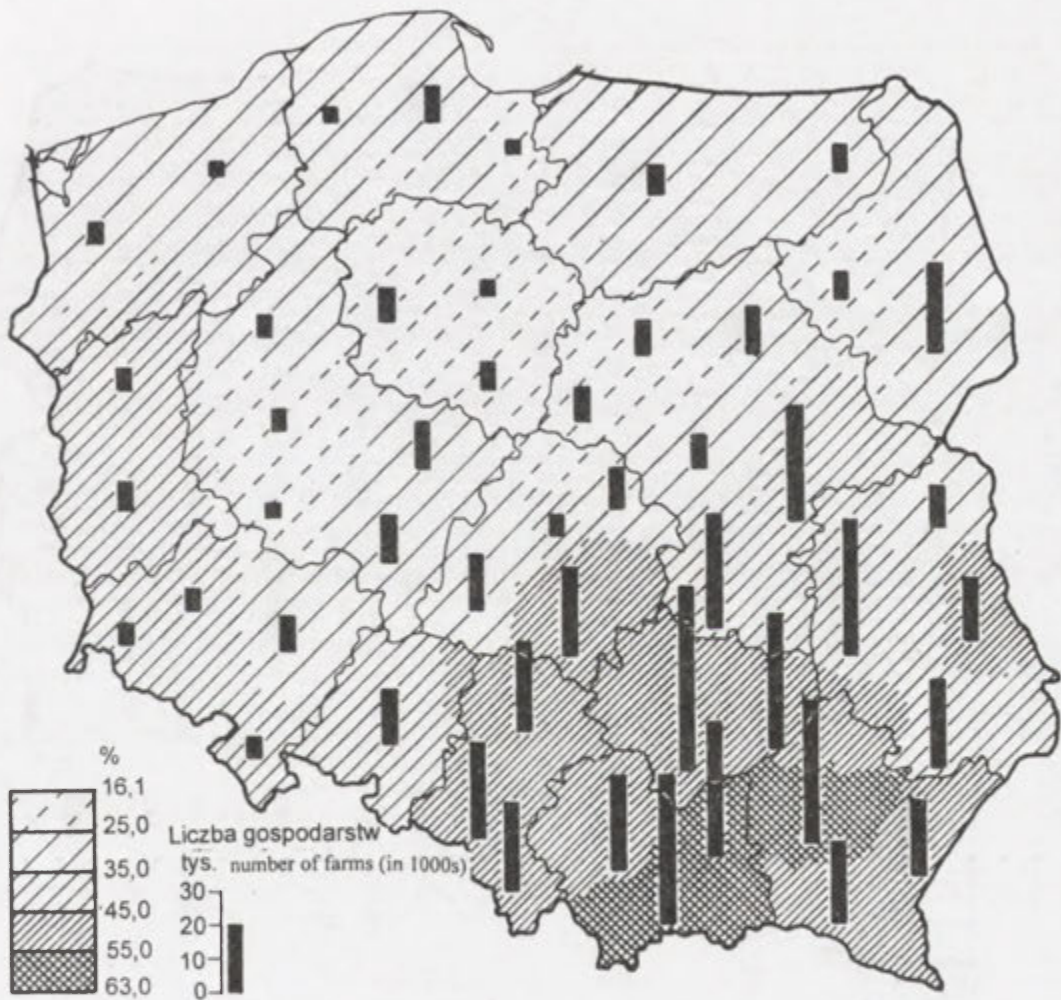
Źródło: *Powszechny Spis Rolny 1996. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, 1998, GUS, Warszawa, tabela 12.

Ryc. 1. Średnia wielkość gospodarstw indywidualnych w hektarach w 1996 r.
Average size of private farms in hectares, 1996

Źródło: *Rocznik Statystyczny Województw 1997, Rolnictwo i Leśnictwo*, GUS, Warszawa, 1997, tab. 14 (176), s. 257.

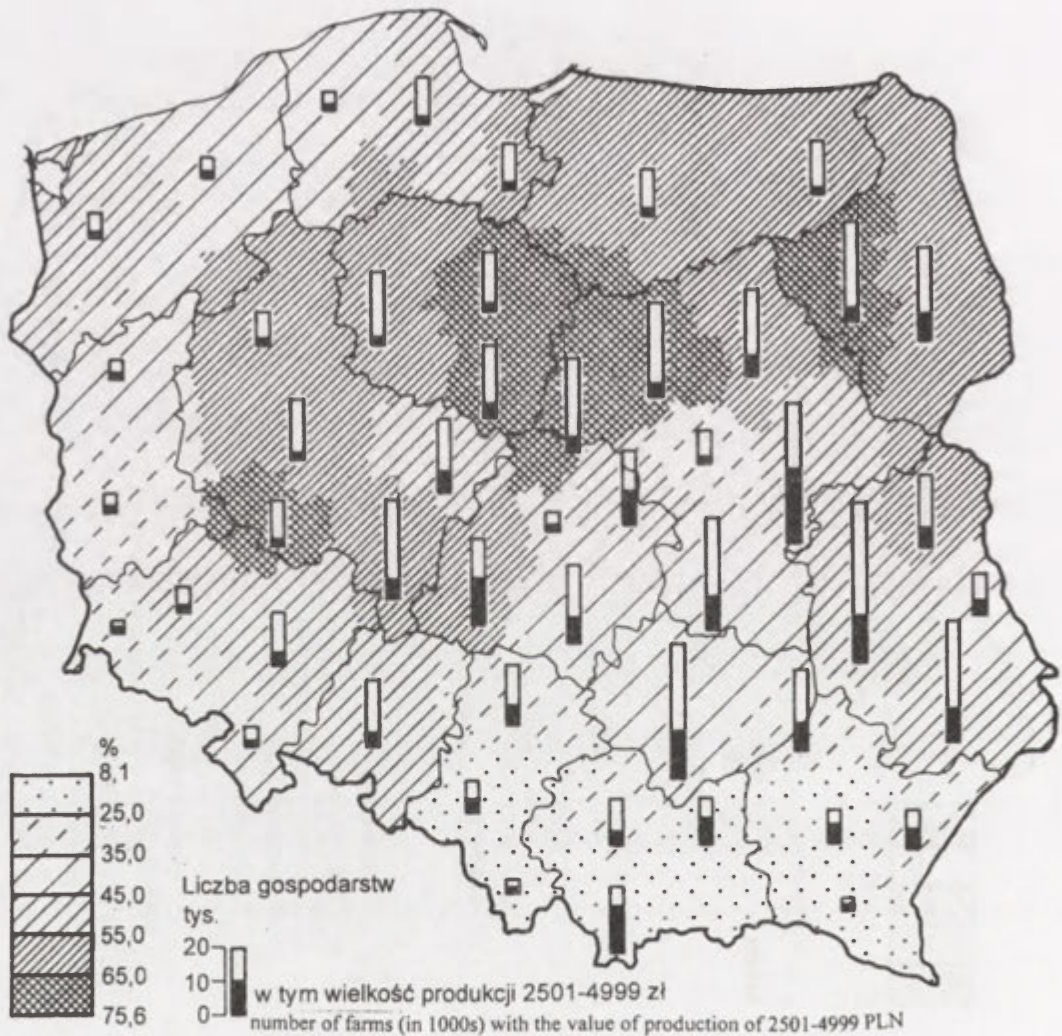
Source: *Statistical Yearbook of Voivodships 1997, Agriculture and Forestry*, Central Statistical Office, Warszawa 1997, Table 14 (176), p. 257.

Ryc. 2. Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą wyłącznie i głównie na własne potrzeby w 1996 r.
Subsistent and semisubsistent private farms, 1996

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa, 1998, tab. 11, s. 188-189.

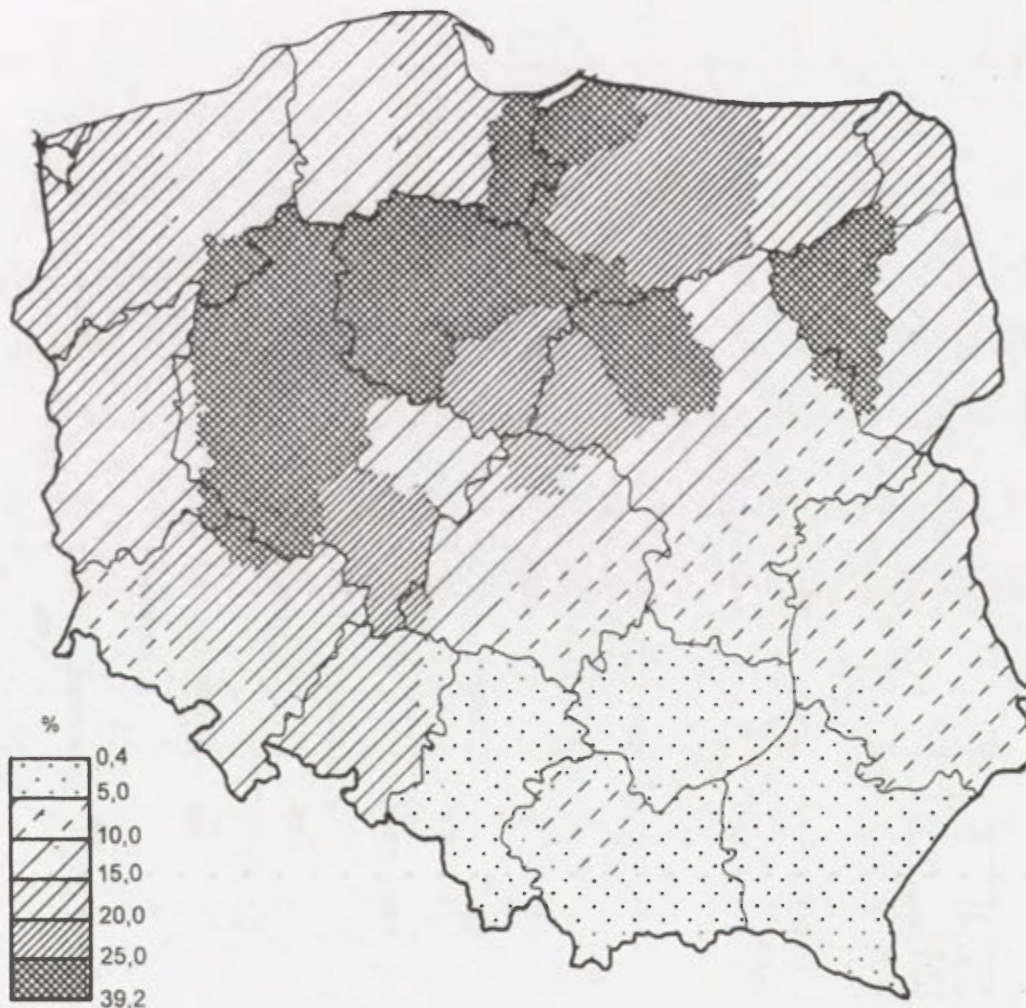
Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*, Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 11, pp.188-189.

Ryc. 3. Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą głównie na rynek o wartości produkcji towarowej powyżej 2501 zł w 1996 r.
 Commercial private farms (market production value of 2501 PLN and above in 1996)

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa, 1998, tab. 11, s. 188-189.

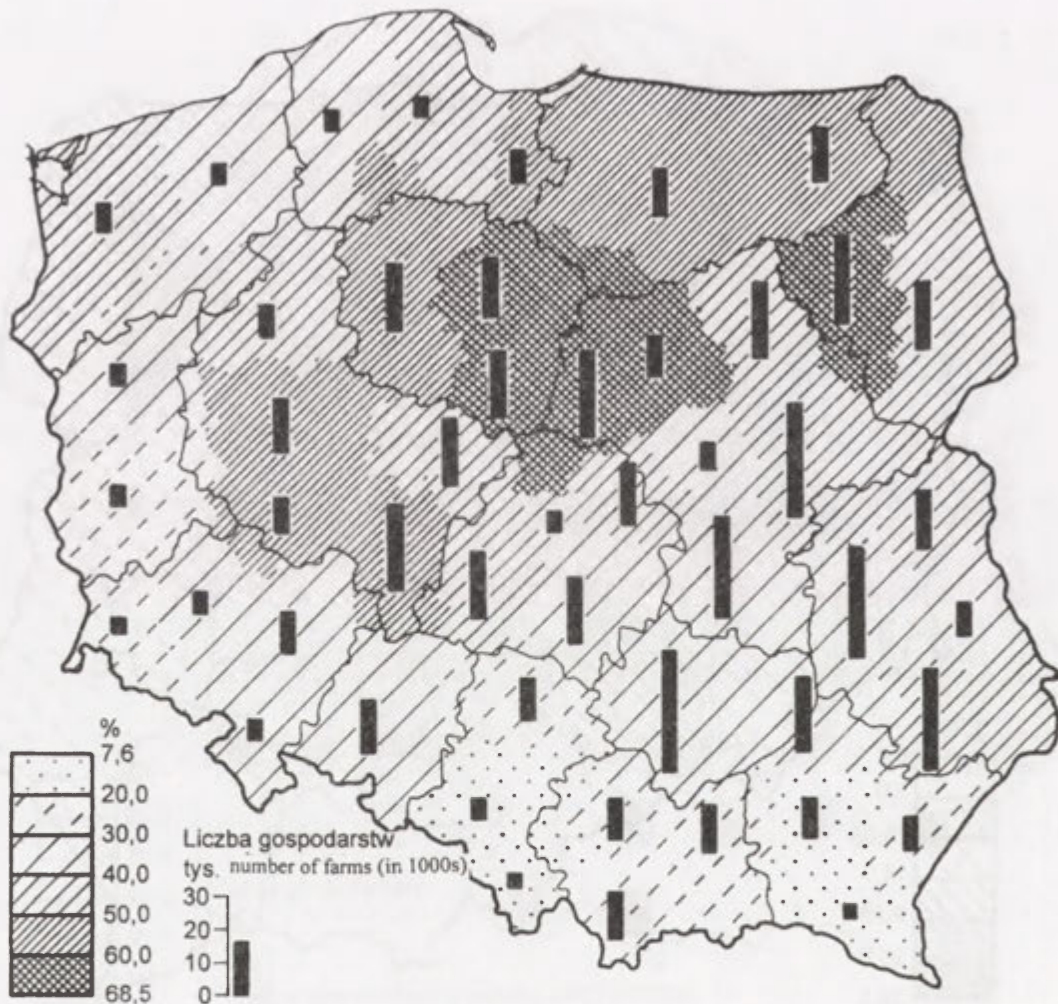
Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*, Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 11, pp.188-189.

Ryc. 4. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek, o wartości produkcji towarowej powyżej 15000 zł w 1996 r.
Percentage of private farms with the value of market production over 15000 PLN, 1996

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa, 1998, tab. 11, s. 188-189.

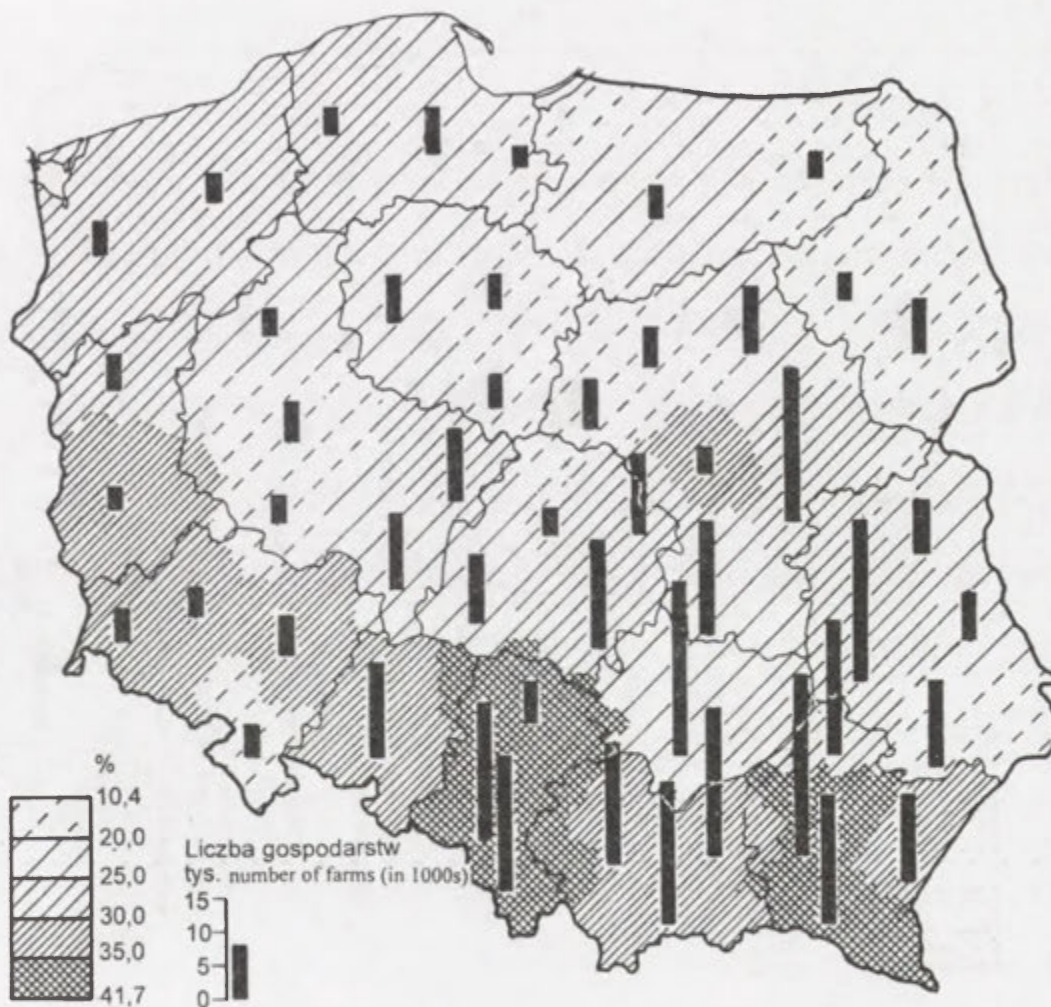
Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*, Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 11, pp.188-189.

Ryc. 5. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według grup społeczno-ekonomicznych. Typ I – rolnicze, 1996 r.
Private farm households. Type I – agricultural occupation, 1996

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*,
GUS, Warszawa, 1998, tab. 19, s. 212.

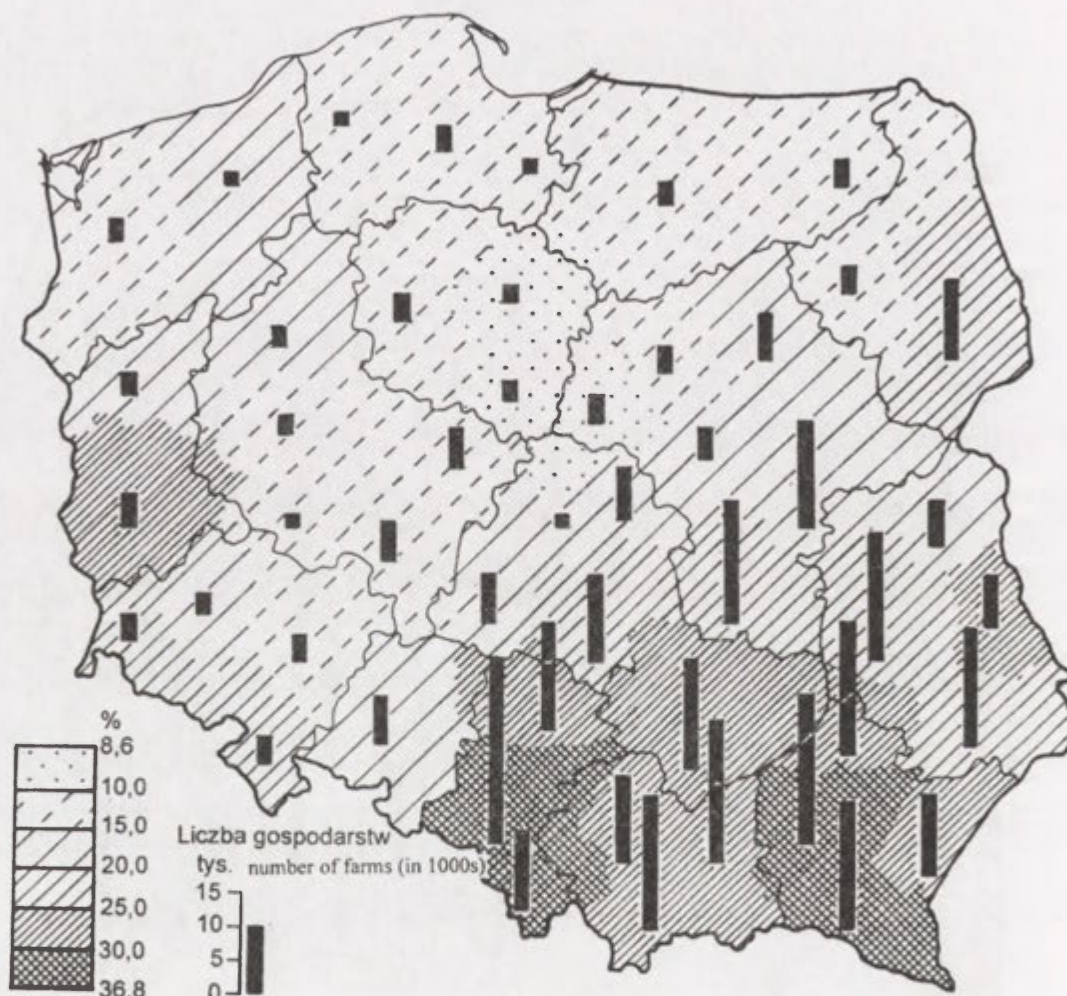
Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*,
Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 19, p. 212.

Ryc. 6. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według grup społeczno-ekonomicznych. Typ III – pracownicze i pracowniczo-rolnicze, 1996 r.
Private farm households. Type III – non agricultural and part-time agricultural occupation, 1996

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa, 1998, tab. 19, s. 212.

Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*, Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 19, p. 212.

Ryc. 7. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według grup społeczno-ekonomicznych. Typ IV – emerytów i rencistów, 1996 r.
Private farm households. Type IV – farms run by retired and disabled farmers, 1996

Źródło: *Powszechny Spis Rolny. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa, 1998, tab. 19, s. 212.

Source: *Agricultural Census 1998. Systematization and description of farms*, Central Statistical Office, Warszawa 1998, Table 19, p. 212.

The structure of private farming in Poland at the end of the 20th century

Summary

The paper is an attempt to characterize Polish private farms. Presented are not only their size and spatial variations, but also types of activity, the value of commercial production, based on socio-economic characteristics, and also types of households, determined by their incomes.

In 1996 there were 2041 private farms, among which more than a half (55,4%) were those with below 5 hectares of agricultural land. That category occupied only 20,0% of total agricultural land. Large farms, of more than 15 hectares represented only 8,5% of all farms but 35,5% of the agricultural land total (Table 1). The average size of an individual farm was 7,0 hectares, ranging from below 4 hectares in the south, to more than 12 hectares in the north of Poland; from 2,5 hectares of agricultural land in Bielsko-Biała voivodship, to 17,0 hectares in Szczecin voivodship (Figure 1).

The structure of private farms, their average size and spatial differentiation – are not the only questions referred to in the paper. Further questions discussed involve the classification of farms according to agricultural activities and the value of commercial production. The following groups are distinguished:

- farms not involved in agricultural production (2,4%);
- farms involved only in agricultural production (12,7%) and farms producing mainly for their own consumption (37,4%);
- farms producing mainly for the market (47,4%). Within this group in relation to the value of market production – three categories are distinguished: half-self provided, semi-commercial and commercial (Table 2).

In accordance with adopted criteria over 50% of private farms can be counted as engaged in agricultural production - exclusively and mainly for self-provision. They are therefore self-subsistent farms. However, less than 50% constitute commercially run farms.

Among them, depending on the market value of output, farms are grouped as: half-self providing (production value 2501 – 4999 PLN annually), semi-commercial (5000 – 14999 PLN annually) and commercial (more than 15000 PLN annually). The last category accounts for only 1/3 of farms producing for the market.

The share of particular groups of individual farms render a considerable spatial diversification.

The highest share of farms producing exclusively and mainly for own purposes occur in the southern part of Poland (Figure 2), whereas commercially run farms are located in Wielkopolska, Pomorze Nadwiślańskie, Western Mazowsze and in north-eastern Poland (Figure 3). These areas are also characterized by the highest share of commercial farms (Figure 4).

Types of households are the source of information on who runs the economic activity and what income the person receives. Among the distinguished types more than 1/3 are agricultural households, (type I), over 1/4 are mixed, part-time agricultural households (type III) and over 1/5 are households run by retired and disabled farmers (Table 3).

The percentage of the particular types of households reflects a significant spatial variation. The highest share of agricultural households (type I), occur in Wielkopolska, Western Mazowsze and the north-eastern part of Poland (Figure 5), whereas non-agricultural households and part-time agricultural households (type III) occur in southern Poland (Figure 6) and farms run by retired and disabled farmers (type IV) are also typical of southern Poland (Figure 7).

Final conclusions present the farm as an agricultural enterprise, its acquired incomes, the system of management, as well as problems related to agriculture as an economic sector in transition.

Warunki rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki na obszarach przygranicznych Polski i Ukrainy

Jedną z wielu możliwych dziedzin współpracy między Polską a Ukrainą powinna dotyczyć wykorzystania walorów leczniczo-uzdrowiskowych oraz turystyczno-wypoczynkowych Karpat i Podkarpacia. Z punktu widzenia fizyczno-geograficznego, wspomniany obszar stanowi względnie spójny region, mający jednak swoją specyfikę i swoje wewnętrzne zróżnicowanie. Funkcje uzdrowiskowe i turystyczno-wypoczynkowe mają tutaj długą tradycję. Wysoka jakość istniejących tu różnego rodzaju wód leczniczych, walory krajobrazowe, wreszcie stosunkowo mało skażone środowisko przyrodnicze, już przynajmniej od połowy XIX wieku przyciągały coraz liczniejsze rzesze osób poszukujących możliwości poprawy stanu zdrowia, wypoczynku czy uprawiania turystyki. Sprzyjało to stopniowej rozbudowie odpowiedniej infrastruktury.

Swoista ciągłość przyrodnicza Karpat Zachodnich i Wschodnich (budowa geologiczna, rzeźba terenu, klimat, szata roślinna i surowce lecznicze) rozerwana została w rezultacie drugiej wojny światowej. Omawiany w niniejszym studium obszar Karpat podzielony został granicą państwową między Polskę i Ukrainę. Zaistniałe po wojnie uwarunkowania polityczne, gospodarcze i społeczne nie sprzyjały rozwojowi sektora usług (lecznictwo, turystyka, wypoczynek), a w szczególności dwustronnej współpracy w tym zakresie. Dopiero po przemianach zapoczątkowanych w Polsce w 1989 r. i po uzyskaniu przez Ukrainę podmiotowości politycznej w 1991 r., zarysowały się między naszymi krajami możliwości współpracy. Na obszarze Karpat leżących w granicach Polski następuje dosyć dynamiczny rozwój funkcji uzdrowiskowych, leczniczych i turystyczno-wypoczynkowych. W zakresie dwóch pierwszych – pojawiają się próby współpracy ze Słowacją. Podobne starania należy podjąć w odniesieniu do Ukrainy.

Rozwój funkcji leczniczych, uzdrowiskowych i turystyczno-wypoczynkowych bazujący na walorach i zasobach środowiska przyrodniczego Karpat stanowić może nowy aspekt współpracy polsko-ukraińskiej i to zarówno w wymiarze dwustronnym, jak i międzynarodowym.

W kolejnym zeszycie *Europa XXI* autorka zamieszcza studium dotyczące możliwości wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w obszarach przygranicznych Polski i Ukrainy przez lecznictwo uzdrowiskowe i turystykę. Studium składa się z dwóch prac, których układ i treść zostały opracowane w ten sposób, by prace te były porównywalne i tworzyły pewną całość. Pierwsza z nich pt. **"Lecznicze i turystyczne zasoby Regionu Karpackiego (Ukraina)"** dotyczy tzw. Regionu Karpackiego obejmującego 4 obwoły (województwa): lwowskie, iwano-frankowskie, zakarpacie, czerniowieckie.

Druga praca pt. **"Lecznictwo uzdrowiskowe i walory turystyczne pogranicza polsko-ukraińskiego"** obejmuje województwo podkarpackie oraz wschodnią część województwa lubelskiego. W obu pracach omówiono te elementy środowiska geograficznego, które decydują o rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki. Są to: rzeźba terenu, klimat, warunki higieniczne powietrza, a także surowce lecznicze (wody mineralne, borowiny). Szczegółowo scharakteryzowano ponad 30 czynnych i projektowanych uzdrowisk. Opisano obszary chronione w postaci parków narodowych i krajobrazowych oraz zabytki kultury materialnej. Zwrócono uwagę na warunki ekologiczne. Przedstawiono infrastrukturę lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki.

Ponieważ publikowane prace kierowane są przede wszystkim do czytelników polskich zastosowano nazewnictwo powszechnie przyjęte w Polsce, odbiegające w wielu przypadkach od nazewnictwa obowiązującego na Ukrainie.

Barbara Krawczyk

Lecznicze i turystyczne zasoby Regionu Karpackiego (Ukraina)

Barbara Krawczyk

Wstęp

Region Karpacki, który przez badaczy ukraińskich (Kravciv i in. 1995) uznawany jest zarówno za jednostkę fizycznogeograficzną, jak i region ekonomiczny, dysponuje wieloma różnorodnymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego, które mogą być wykorzystywane w ramach odpowiedniej strategii rozwoju przestrzennego i polityki regionalnej.

Region Karpacki obejmuje 4 obwody (województwa): lwowskie, iwano-frankowskie, czerńowieckie i zakarpackie o łącznej powierzchni 56,6 tys. km². Ziemie te wchodzi w skład powołanego w 1993 r. *Euroregionu Karpaty* (Rościszewski 1997).

W Regionie Karpackim znajdują się 24 uzdrowiska (ryc. 1), występują najbogatsze (na Ukrainie) zasoby leczniczych wód mineralnych, borowiny, wosku zimnego, stosunkowo małe zanieczyszczenie środowiska oraz inne walory przyrodnicze takie jak: łagodny klimat, piękno krajobrazu, a także bogata spuścizna kulturalna w postaci zabytków architektury i historii tych ziem. Wszystkie te czynniki traktować należy jako zasoby lecznicze i turystyczne regionu, które mogą być wykorzystane do odnowy sił człowieka.

Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki w Regionie Karpackim

Rzeźba terenu

Region Karpacki charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, tworzącą mozaikę krajobrazów nizinnych, wysoczyznowych i górskich. Ta różnorodność form terenu na stosunkowo niewielkim obszarze, stanowi o jego atrakcyjności i jest czynni-

kiem sprzyjającym rozwojowi różnych form turystyki. Największą część regionu zajmują biegnące z północo-zachodu na południo-wschód Karpaty. Są to Zewnętrzne i Wewnętrzne Karpaty Wschodnie wraz z przedgórzami - Wschodnim Podkarpaciem i Niziną Zakarpacką (Kondracki 1978; Gudowski 1997). Według badaczy ukraińskich te jednostki fizycznogeograficzne noszą nazwę Ukraińskie Karpaty (*Priroda...* 1968).

Główny grzbiet Karpat Wschodnich (Beskidy Wschodnie i Beskidy Połonińskie), to kilka podłużnych, równoległe do siebie biegnących pasm górskich z piętrowym układem roślinności i warunków klimatycznych. Są to: Bieszczady Wschodnie, Gorgany, Beskidy Pokucko-Bukowińskie oraz pasmo połonin: Równa, Borżawa, Czerwona, Świdowiec, Czarnohora, Hryniawska. Najbardziej malowniczym łańcuchem górskim jest Czarnohora z najwyższym szczytem Karpat Wschodnich - Howerlą - 2061 m n.p.m. (*Priroda...* 1968). W Beskidach Wschodnich biorą swój początek rzeki: Cisa z dopływami, Czeremosz, dopływy Dniestru, Latoryca, Prut, Seret, tworząc malownicze, głęboko rozcięte poprzeczne doliny.

Stoki górskie pokryte są lasami, w dolnych partiach liściastymi, wyżej reglowymi. Powyżej regła górnego rozciągają się murawy wysokogórskie (połoniny).

Wschodnie Podkarpacie, to przylegające od północy do głównego łańcucha Karpat Wschodnich, pasmo łagodnych wzgórz zbudowanych z utworów fliszowych, o średniej wysokości 350-500 m n.p.m. Dalej na północ rozciąga się Roztocze Wschodnie (300-400 m n.p.m.), Wyżyny: Podolska i Wołyńska (200-300 m n.p.m.). Wschodni skraj Regionu Kar-

Ryc. 1. Uzdrowiska Regionu Karpackiego
 Carpathian Region health resorts

packiego zamyka Wyżyna Chocimska leżąca w międzyrzeczu Prutu i Dniestru, o wysokościach sięgających nawet 500 m n.p.m.

Nizina Zakarpacka stanowi północno-wschodnią część Niziny Środkowo-Dunajskiej. Jest to teren lekko pofalowany o średnich wysokościach 100-150 m n.p.m. Znaczną część tej jednostki orograficznej zajmuje nadzalewowa terasa rzeki Cisy i jej dopływów. Jest to teren o niewielkiej atrakcyjności turystycznej.

Na obszarze Karpat utworzono w 1993 r. Transgraniczny Rezerwat Biosfery Karpaty Wschodnie, obejmujący po stronie polskiej Bieszczadzki Park Narodowy oraz przylegające do niego dwa parki krajobrazowe (Ciśniańsko-Wetliński i Doliny Sanu), po stronie słowackiej projektowany Park Narodowy Karpaty; po stronie ukraińskiej rezerwat Stuzica. Rezerwat Biosfery chroni nie tylko swoisty krajobraz, układ pieter roślinnych, florę i faunę ale nawet warunki klimatyczne i dziedzictwo kulturowe Karpat Wschodnich (Brey Meyer 1997).

O atrakcyjności turystycznej Karpat Wschodnich decyduje zarówno malowniczy krajobraz, jak i zachowanie, w wielu przypadkach, ich zasobów przyrodniczych w pierwotnym stanie. (Kravciv i in. 1995).

Lecznicze wody mineralne i peloidy

Do najważniejszych walorów przyrodniczych Regionu Karpackiego, sprzyjających rozwojowi lecznictwa uzdrowiskowego, należy zaliczyć niewyczerpane zasoby tworzyw leczniczych tzn. wód mineralnych i peloidów (torfy, muły, szlamy) oraz wosku ziemnego.

Udokumentowano tu występowanie około 800 źródeł wód mineralnych wszystkich typów o wydajności 57,5 tys. m³ na dobę. Te zapasy pozwalają na leczenie około 7 milionów osób rocznie. Obecnie eksploatuje się tylko 4,6 tys. m³ tych wód na dobę. Źródła wód mineralnych i pokłady peloidów nie są rozmieszczone w Regionie Karpackim równomiernie. Najwięcej znajduje się na terenach górskich i podgórskich obwodu zakarpackiego - 51%, a następnie lwowskiego - 26%, iwano-frankowskiego - 13%, czerniowieckiego - 10% (Evdokimenko 1995; Kravciv i in. 1995). Wody mineralne Regionu Karpackiego charakteryzują się

znaczną różnorodnością składu chemicznego i stopnia mineralizacji (od 0.1 do 35.0 g/l).

Najbardziej rozpowszechnione są *solanki i szczawy*, a wśród nich: wody wodorowęglanowo-sodowe, (typu „Borżomi”), wodorowęglanowo-wapniowe i chlorkowo-sodowe. Występują one przede wszystkim w obwodzie zakarpackim. Do najbardziej znanych, z uwagi na właściwości terapeutyczne, należą szczawy zawierające substancje organiczne np. unikatowa truskawiecka „Naftusia”, o wydajności źródła 42,9 m³ na dobę oraz jej odpowiedniczka występująca we wsi Schodnica (o wydajności 64,6 m³ na dobę).

Bardzo cenne są wody *siarkowe*. Są to wody siarczkowe, siarczanowo-wodorowęglanowo-wapniowe, siarczanowo-sodowe (glauberskie) i siarczkowo-magnezowe (gorzkie). Ich zapasy sięgają nawet 600 m³ na dobę, a wykorzystuje się ich znacznie mniej. Występują głównie w obwodzie lwowskim, iwano-frankowskim i czerniowieckim.

W całym Regionie Karpackim można znaleźć wody *jodkowe i bromkowe*. Rzadziej występują *szczawy żelaziste*; odkryto je na Nizinie Zakarpackiej i Wschodnim Podkarpaciu, a wody *radonowe* występują tylko we wsiach Kosowska Polana i Kobylecka Polana w obwodzie zakarpackim. Tu też pojawiają się wody *arsenowe*, zawierające domieszkę żelaza i dwutlenku węgla.

W pobliżu sanatorium „Karpaty” (koło Swalawy) występują chlorkowo-sodowe wody *termalne*, o temperaturze od 28° do 40°C, zawierające różne domieszki gazowe. Wody termalne, często wulkanicznego pochodzenia, odkryto także w pobliżu Użgorodu.

Region Karpacki jest bogaty również w peloidy. W celach leczniczych wykorzystuje się ility i torfy (*borowina*), o zasobach 1400 tys. m³. Najbogatsze ich złoża występują w rejonie Morszyna, Niemirowa i Lubienia Wielkiego.

Unikatowe własności terapeutyczne ma *wosk leczniczy* (ozokeryt). Złoże tego cennego tworzywa leczniczego znajduje się w okolicach Borysławia, a jego zasoby wystarczą na 100 lat, przy obecnym wydobyciu (700 ton na rok). Wosk leczniczy jest to mieszanina ropopochodnych olejków, parafiny, bituminów i innych domieszek mineralnych. Dzięki małemu przewodnictwu cieplnemu i dużej pojemno-

ści cieplnej, w procesie stygnięcia wosku leczniczego wydziela się znaczna ilość ciepła (Torochtin 1970).

Klimat

Równie ważnym (jak wody lecznicze i peloidy) czynnikiem leczniczym jest klimat. Ogólnie biorąc, klimat Regionu Karpackiego zaliczany jest do strefy klimatów umiarkowanych szerokości geograficznych, ciepłych, kontynentalnych. Charakteryzuje się zmienną wiosną, niezbyt gorącym latem, ciepłą jesienią i łagodną zimą. Kształtuje się pod wpływem dopływu dość znacznej ilości promieniowania słonecznego (1500-2000 godzin ze słońcem w roku) i mas powietrza polarno-morskiego napływającego z północy lub południowo-zachodu. Na klimat lokalny wpływa ponadto wyniesienie nad poziomem morza i rodzaj szaty roślinnej. Charakterystyczną cechą warunków termicznych jest spadek średniej dobowej temperatury powietrza od około 10° do 3 °C, w miarę przemieszczania się od przedgórz do głównych grzbietów Karpat. Największą liczbę dni ze średnią temperaturą dobową w przedziale 15-20°C (uznawanych za przydatne do uprawiania turystyki letniej) obserwuje się na Nizinie Zakarpackiej (140-150 w roku), podczas gdy w górach ich liczba zmniejsza się do 80 (*Priroda...* 1984).

Zima w Regionie Karpackim jest na ogół łagodna. Trwa ona od 3,5 do 5 miesięcy. Pokrywa śnieżna pojawia się na początku grudnia i zanika w końcu marca (na przedgórzach). W górach, okres zalegania pokrywy śnieżnej wydłuża się nawet do 6 miesięcy (od października do końca kwietnia, a w partiach szczytowych nawet do połowy maja). Lato trwa na nizinach od 80 do 100 dni, w górach 30-75. Na ten okres przypada 80% rocznej sumy opadów. Jesień jest na ogół ciepła i sucha, z bardziej niż wiosną, wyrównaną temperaturą dobową.

Tak więc, warunki klimatyczne Regionu Karpackiego można określić jako sprzyjające lecznictwu uzdrowiskowemu i uprawianiu różnych form turystyki. W okresie ciepłym są one najbardziej korzystne od połowy maja do początku października, w okresie chłodnym - od początku grudnia do połowy lutego.

Z uwagi na wpływ wysokości względnej na klimat miejscowy, uzdrowiska dzieli się na: nizinne

(<300 m n.p.m.) podgórskie (300-500 m n.p.m.), górskie (>500 m n.p.m.) i wysokogórskie (>750 m n.p.m.) (Kozłowska-Szczęśna 1997).

Uzdrowiska Regionu Karpackiego

Wprowadzenie

Według definicji, uzdrowisko to miejscowość dysponująca przyrodniczymi tworzywami leczniczymi (wody mineralne, peloidy, sprzyjający klimat) i warunkami do ich wykorzystania w celach profilaktyczno-leczniczych, chroniona odpowiednimi przepisami prawa.

Biorąc pod uwagę rodzaj czynników leczniczych, uzdrowiska Regionu Karpackiego podzielić można na trzy główne grupy: **uzdrowiska mineralne** - dysponujące różnymi typami wód mineralnych **uzdrowiska borowinowe** - gdzie głównym tworzywem leczniczym są torfy (borowina), muły, wosk ziemny oraz **uzdrowiska klimatyczne** - wykorzystujące dobroczynne właściwości klimatu miejscowego w celach terapeutycznych.

Tam gdzie występuje kilka naturalnych tworzyw leczniczych, uzdrowiska określa się jako: **mineralne borowinowe, mineralne klimatyczne, klimatyczne borowinowe**. Należy zaznaczyć, że lecznicze właściwości klimatu są wykorzystywane jako czynnik leczniczy we wszystkich typach uzdrowisk (*Kurorty...* 1983; Wysocka 1975). Odrębne miejsce w klasyfikacji uzdrowisk zajmują nieczynne wyrobiska kopalni soli w miejscowości **Sołotwina** (przy granicy ukraińsko-rumuńskiej), gdzie na głębokości 300 m leczy się astmę i niespecyficzne choroby płuc za pomocą tzw. subterraneoterapii.

Walory przyrodnicze i turystyczne Regionu Karpackiego były znane i wykorzystywane już od XVI w. *Polski Almanach Uzdrowisk* (1934) i S. Leszczycki (1939) wymieniają i opisują 13 zdrojowisk i 9 stacji klimatycznych we Wschodniej Galicji. Wśród znanych zdrojowisk wymienia się: **Burkut, Czercze, Delatyn, Kosów, Lubień Wielki, Morshyn, Niemirów, Olesiów, Podlutny, Pustomyty, Szkło, Truskawiec, Zelemianka**.

W okresie przynależności tych ziem do II Rzeczypospolitej, znacznym powodzeniem, z uwagi na korzystny klimat i piękno krajobrazu, cieszyły się stacje klimatyczne: **Hrebenów, Jaremcze, Kutny,**

Skoie, Sławsko, Tatarów, Tuchla, Worochta, Za-leszczyki, oraz letniska: Bolechów, Brzuchowice, Dora, Jablonica, Jamna, Kosmacz, Ławoczne, Majdan, Mikuliczyn, Roztucz, Słoboda Rungór-ska, Tatarów, Żabie.

Działania wojenne II wojny światowej i późniejsze wypadki związane ze zmianą przynależności państwowej tych ziem, poczyniły znaczne spustoszenia i zniszczenia substancji uzdrowisk, stacji klimatycznych oraz letnisk. W 1946 r. działalność leczniczą rozpoczęło zaledwie 6 sanatoriów.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, na mocy ustawy Rady Ministrów USSR z 1957 r., w miejscu występowania źródeł wód mineralnych budowano ogromne obiekty sanatoryjne (na 500 - 1000 miejsc), nazywając je uzdrowiskami balneologicznymi (mineralnymi).

Na terenie objętym opracowaniem znajduje się obecnie 18 uzdrowisk czynnych, statutowych, w tym dwa o znaczeniu międzynarodowym (Truskawiec i Morszyn) oraz 6 uzdrowisk w rozwoju, czyli miejscowości mających wszystkie niezbędne tworzywa lecznicze (wody mineralne, peloidy, korzystny klimat), na które rozciągnięto niektóre przepisy o uzdrowiskach (ryc. 1).

Uzdrowiska obwodu lwowskiego

Znajduje się tu 7 uzdrowisk, w tym 4 o najdłuższej w Regionie Karpackim tradycji (Lubień Wielki, Morszyn, Szkło, Truskawiec). Główne tworzywa lecznicze stanowią tu wody mineralne (niektóre z nich o unikatowym składzie np. „Naftusia”), a także borowiny i wosk ziemny. Ich charakterystykę zamieszczono w porządku alfabetycznym.

LUBIEŃ WIELKI (uzdrowisko mineralne borowinowe, nizinne)

Położone na Wyżynie Podolskiej, w niewielkiej odległości od Lwowa (28 km na południowy-zachód), uzdrowisko to należało do najstarszych w II Rzeczypospolitej. Pierwsze wzmianki o właściwościach leczniczych miejscowych wód znaleźć można w polskim dziele balneologicznym Wojciecha Oczko pt. *Cieplice*, wydanym w 1578 r. Już pod koniec XVI w. zbudowano tu prymitywną lecznicę, lecz dopiero w XIX w. Lubień Wielki zyskał opinię znanego i cenionego uzdrowiska. Klimat miejscowy odznacza się umiarkowanie chłodną zimą (średnia

temperatura stycznia -5°C) z częstymi odwilżami i nietrwałą pokrywą śnieżną. W ciepłym lecie przeważa pogoda bezchmurna (średnia temperatura lipca 20°C). Jesień jest ciepła i sucha. Średnia roczna suma opadów - 700 mm, z maksimum w czerwcu i lipcu.

Znajdują się tu 4 źródła siarkowych wód mineralnych (siarczanowo-wodorowęglanowo-wapniowe) o wydajności 350 m^3 na dobę. Występują także borowiny o wysokich właściwościach terapeutycznych, dzięki zawartości w nich siarkowodoru. W Lubieniu Wielkim leczy się choroby układu krążenia, ruchu, obwodowego układu nerwowego. Uzdrowisko dysponuje 660 miejscami w sanatoriach.

MORSZYN (uzdrowisko mineralne borowinowe, nizinne)

Historia Morszyna sięga XVI w., kiedy to jego ówczesni właściciele A. i B. Branieccy, uzyskawszy przywilej królewski ważenia soli, zaniechali jej wytwarzania ze względu na gorzki smak i nieoczekiwane skutki działania. Po tej próbie, na długo zapomniano o Morszynie i dopiero w 1876 r. kupuje go Bonifacy Stiller. Zainteresował on przedstawicieli lwowskiego środowiska lekarskiego źródłami miejscowych wód mineralnych i otworzył tu zakład kąpielowy, oferujący jedyne w Polsce i nieliczne w świecie wody glauberskie i gorzkie. Po jego śmierci Morszyn stał się własnością Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich (Kocwa-Haluch, Markowska 1995; Koskowski 1934).

Zasoby wód leczniczych Morszyna określa się na 47 m^3 na dobę. Solanka tu wydobywana zawiera oprócz chlorku sodowego, potasowego i magnezowego, siarczan sodowy, magnezowy i potasowy, a także żelazo, jod i brom. Szczególny skład chemiczny wody mineralnej, jak też największe w Regionie Karpackim pokłady wartościowej borowiny (239 tys. m^3), pozwalają na leczenie wielu schorzeń przewodu pokarmowego, w tym wątroby, dróg żółciowych i moczowych, przemiany materii, gośca stawowego i chorób obwodowego układu nerwowego. Wytwarza się tu również gorzką sól „Morszynka” odznaczającą się działaniem żółciopędnym.

Uzdrowisko położone jest na przedgórzu Karpat Wschodnich na wysokości 340 m n.p.m. Charakteryzuje się łagodnym klimatem, modyfikowanym wpływem otaczających kompleksów le-

śnych. Zima jest tu łagodna (średnia temperatura stycznia -3°C), lato ciepłe z dużą liczbą dni pogodnych (średnia temperatura lipca 19°C). Roczna suma opadów około 680 mm, występujących głównie w okresie kwiecień-październik. Dobre warunki solarne (około 2000 godzin ze słońcem w roku).

Obecnie Morszyn jest uzdrowiskiem przyjmującym rocznie około 75 tys. kuracjuszy. Największe sanatoria to: „Dniestr” (620 miejsc), „Świt” (760 miejsc), „Polana” (500 miejsc), (*Industria...* 1995; *Kurorty...* 1983, Torochtin 1970).

NIEMIROW (uzdrowisko mineralne borowinowe, nizinne)

Uzdrowisko położone jest na pograniczu Rostocza Wschodniego i Podkarpacia, w otoczeniu lasów sosnowych. Klimat charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -6°C) z częstymi odwilżami, co sprawia, że pokrywa śnieżna jest tu nietrwała. Lato jest ciepłe (średnia temperatura lipca 18°C). Dni pogodne występują przeważnie od połowy lipca do końca września. Jesień sucha i ciepła. Notuje się około 730 mm opadów w roku, z maksimum w czerwcu i w lipcu. Występuje tu 1500 godzin ze słońcem w roku.

Głównym czynnikiem leczniczym Niemirowa są wody mineralne, które miejscowa ludność znała już w XVI w. Początki lecznictwa sięgają 1814 r., kiedy zbudowano tu pierwszy zakład przyrodoleczniczy, a w 1834 r., przeprowadzono analizę chemiczną wód mineralnych. W 1907 r. zbudowano łaźienki i był to początek nowoczesnego lecznictwa uzdrowiskowego w Niemirowie. Zarówno w czasie I, jak i II wojny światowej, uzdrowisko doznało wielu zniszczeń.

Działalność lecznicza opiera się obecnie na wodach mineralnych i miejscowej borowinie. Z 6 źródeł o wydajności 200 m^3 na dobę, wydobywana jest solanka i wody siarkowe (siarczanowo-wodorowęglowo-wapniowe). Profil leczniczy obejmuje choroby układu krwionośnego, narządów ruchu, choroby skórne, kobiece. Do najbardziej znanych obiektów należy sanatorium „Niemirow” na około 500 miejsc. Niewielka odległość od granicy zachodniej (około 20 km) stwarza okazję do nawiązania współpracy z polskim Horyńcem.

ROZDÓŁ (uzdrowisko mineralne, nizinne, w rozwoju)

Uzdrowisko to usytuowane jest w Kotlinie Górnego Dniestru na jego lewym brzegu. Pierwsze wzmianki o tej miejscowości pochodzą z XVI w. Znajduje się tu źródło słabozmineralizowanych wód siarkowych (siarczanowo-wapniowych) o wydajności 100 m^3 na dobę. Działalność leczniczą prowadzi się w jedynym sanatorium związkowym „Rozdół” (200 miejsc), usytuowanym malowniczo w starym zamku.

SCHODNICA (uzdrowisko mineralne, podgórskie, w rozwoju)

Miejscowość ta, z uwagi na bogate zasoby leczniczych wód mineralnych i borowiny, ma perspektywę rozwoju jako nowoczesne uzdrowisko. Schodnica położona jest w malowniczej kotlinie na południe od Truskawca, a jej klimat jest typowy dla przedgórzy Karpat Wschodnich. O unikatowym charakterze wód mineralnych świadczy ich skład chemiczny. Niektóre z nich podobne są do truskawieckiej „Naftusi” (szczawy wodorowęglanowe i siarczkowo-wodorowęglanowe, wapniowo-sodowe). Na razie funkcjonuje tu jedno sanatorium resortowe oraz dwa pensjonaty, w których leczy się choroby przewodu pokarmowego i dróg moczowych. Bogate zapasy wód leczniczych pozwalają na zbudowanie tu kompleksu sanatoryjnego wraz z niezbędną infrastrukturą.

SZKŁO (uzdrowisko mineralne borowinowe, nizinne)

Uzdrowisko to położone jest na Podkarpaciu Wschodnim, w odległości 40 km na północny zachód od Lwowa. Klimat miejscowy charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -4°C), pokrywa śnieżna jest nietrwała. Lato ciepłe (średnia temperatura lipca 21°C). Opady występują przeważnie wiosną i latem (średnio 650 mm w roku). Notuje się tu około 1500 godzin ze słońcem w roku.

Pierwsze wzmianki o miejscowych źródłach wód mineralnych („cuchnące źródła”) znajdują się w dokumencie ustalającym granice Rzeczypospolitej, wydany w 1456 r. przez Kazimierza Wielkiego. Wodami tymi zainteresował się lwowski lekarz Erazm Sikst, który w 1617 r. opublikował traktat pt.

„O ciepłych źródłach Szklia” (Torochtin 1970). Są to słabozmineralizowane wody siarczanowo-wapniowe z zawartością siarkowodoru, a także szczawy wodorowęglanowo-sodowo-wapniowe. Występują tu także bogate złoża borowiny. Profil leczniczy obejmuje choroby układu krwionośnego, ruchu, obwodowego systemu nerwowego. Największym obiektem jest sanatorium „Szklia” liczące 500 miejsc.

TRUSKAWIEC (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

Dzięki wodom leczniczym o wyjątkowym składzie chemicznym, Truskawiec cieszył się w ciągu 170 lat swego istnienia zasłużoną sławą. Historia uzdrowiska rozpoczyna się w roku 1827 kiedy to w miejscu wypływu wody siarkowej (która pojawiła się przy poszukiwaniach ropy naftowej), zbudowano pierwszy zakład kąpielowy. Do 1939 r. Truskawiec rozporządzał już 30 sanatoriami i pensjonatami, a na kurację przyjechało w 1938 r. 18 tys. chorych (Leszczycki 1939). W 1935 r. odkryto tu „Naftusię”, słabozmineralizowaną szczawę wodorowęglanową, magnezowo-wapniową z zawartością substancji organicznych, o charakterystycznym zapachu nafty, niezwykle skuteczną w leczeniu kamicy nerkowej.

W okolicach Truskawca znajduje się 25 źródeł wód mineralnych o różnorodnym składzie chemicznym i różnym stopniu mineralizacji. Innym wartościowym tworzywem leczniczym jest wosk ziemny (ozokeryt), wydobywany w odległym o 4 km Borysławiu.

Uzdrowisko położone jest na przedgórzu Karpat na wysokości około 400 m n.p.m.. Cechą charakterystyczną klimatu miejscowego jest umiarkowanie chłodna zima (średnia temperatura stycznia -6°C). Częste odwilże sprawiają, że pokrywa śnieżna jest tu nietrwała. Wiosna pojawia się w początku marca, ale mroźne pogody mogą występować jeszcze do połowy kwietnia. Lato jest ciepłe z następującymi po sobie okresami pogody pochmurnej i słonecznej (średnia temperatura lipca 20°C). Jesień sucha, ciepła. Średnia roczna suma opadów wynosi około 750 mm, z maksimum przypadającym na lato. Dobre warunki solarne (około 2000 godzin ze słońcem w roku).

Dziś Truskawiec należy do największych uzdrowisk Ukrainy, corocznie leczy się tu około 300 tysięcy chorych, w tym wielu kuracjuszy z zagranicy.

Profil leczniczy jest dość szeroki i obejmuje choroby przewodu pokarmowego (wątrobę, nerek, dróg moczowych), układu krążenia, przemiany materii (cukrzyca). Spośród nowych obiektów sanatoryjnych o wysokim standardzie usług, wymienić należy sanatoria „Diament” („Ałmaz”) „Kryształ” i „Wiosna”, liczące po około 1000 miejsc (*Industria...* 1994; *Kurorty...* 1983; Torochtin 1970).

Uzdrowiska obwodu iwano-frankowskiego

Obwód iwano-frankowski ma tylko jedno nieduże uzdrowisko mineralne i 4 uzdrowiska klimatyczne, w których głównym czynnikiem leczniczym jest klimat miejscowy, przy czym niebagatelną rolę odgrywa tu pozbawione zanieczyszczeń powietrze i malowniczy krajobraz Karpat Wschodnich.

CZERCZE (uzdrowisko mineralne borowinowe, podgórskie)

Uzdrowisko położone jest w terenie pagórkowatym (Wyżyna Podolska), w odległości 80 km na południowy wschód od Lwowa. Klimat miejscowy charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -5°C) i nietrwałą pokrywą śnieżną. Lato jest ciepłe (średnia temperatura lipca 18°C). Przy średniej rocznej sumie opadów wynoszącej około 700 mm, ich maksimum obserwuje się w czerwcu i w lipcu.

Jak podaje M. Torochtin (1970), o źródłach wód mineralnych w tej miejscowości było wiadomo już w XI w. Jednak początki lecznictwa uzdrowskiego datują się dopiero od lat trzydziestych XX w., kiedy zbudowano tu pierwszy zakład kąpielowy, wykorzystujący w celach leczniczych miejscowe wody siarkowe (siarczanowo-wodorowęglanowe, sodowo-wapniowe) z zawartością siarkowodoru. W okolicy występują również złoża borowiny. Leczy się tu choroby układu ruchu i obwodowego układu nerwowego oraz choroby kobiece. Największym obiektem jest sanatorium „Czercze” dysponujące 260 miejscami.

JAREMCZE (uzdrowisko klimatyczne, górskie)

Jaremcze leży w malowniczej dolinie Prutu, w Gorganach. Występuje tu klimat charakteryzujący się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -7°C), ale zdarzają się także znaczne spadki

temperatury. Wiosna zaczyna się w drugiej połowie marca. Lato jest umiarkowanie ciepłe (średnia temperatura lipca 17°C). Średnia roczna suma opadów wynosi 900 mm, z maksimum w cieplej porze roku. Nieco gorsze (niż w uzdrowiskach Podkarpacia) warunki solarne wynikają z zasłonięcia horyzontu przez okoliczne wzgórza. Liczba godzin ze słońcem wynosi tu 1460 w roku.

Jaremcze specjalizuje się w leczeniu różnych postaci gruźlicy płuc, a także reumatyzmu, chorób narządu ruchu i systemu nerwowego. W 7 sanatoriach znajduje się około 1200 miejsc.

KOSÓW (uzdrowisko klimatyczne, podgórskie)

Z racji swego położenia w niższej części Karpat Wschodnich (Beskidy Pokucko-Bukowińskie), w otoczeniu lasów szpilkowych, klimat Kosowa jest dość łagodny. Zima jest tu umiarkowanie chłodna (średnia temperatura stycznia -4°C), wiosna wczesna, a lato umiarkowanie ciepłe (średnia temperatura lipca 17°C). Notuje się tu około 800 mm opadów rocznie, jak również dużą liczbę dni słonecznych. Cechą charakterystyczną klimatu miejscowego jest znaczna zaciśność. Łagodny klimat w połączeniu z czystym powietrzem nasyconym fitoncydami i piękne krajobrazy służą klimatoterapii. Uzdrowisko nastawione jest na leczenie młodzieży chorej na gruźlicę (sanatorium „Kosów” ma 200 miejsc). Kosów i przylegające do niego od zachodu pasmo Gorganów stanowią strefę intensywnie rozwijającej się turystyki (szczególnie zimowej). Kosów jest też centrum sztuki huculskiej.

TATARÓW (uzdrowisko klimatyczne, górskie)

Tatarów (Kremincy) położony jest w pobliżu uzdrowiska Jaremcze i Worochta. Klimat lokalny charakteryzuje się dużą zaciśnością. Zima jest tu umiarkowanie chłodna (średnia temperatura stycznia -7°C), a lato umiarkowanie ciepłe (średnia temperatura lipca 15°C). Około 800 mm opadów rocznie. Łagodny klimat w połączeniu z czystym powietrzem nasyconym fitoncydami i pięknym krajobrazem (dolina Prutu) stwarzają korzystne warunki do klimatoterapii. Uzdrowisko to specjalizuje się w leczeniu gruźlicy. W dwóch sanatoriach znajduje się 300 miejsc.

WOROCHTA (uzdrowisko klimatyczne, wysokogórskie)

Dzięki swemu malowniczoemu położeniu na północnych zboczach Czarnohory, wśród lasów bukowych i świerkowych, miejscowość ta zyskała sobie jeszcze przed II wojną światową renomę piękniejszej stacji klimatycznej Huculszczyzny i uzdrowiska specjalizującego się w leczeniu gruźlicy. Klimat miejscowy charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -7°C) i umiarkowanie ciepłym latem (średnia temperatura lipca 17°C). Średnia roczna suma opadów około 850 mm. Dzięki łagodnemu klimatowi, dobrym warunkom higienicznym powietrza (pozbawione zanieczyszczeń powietrze nasycone substancjami pochodzenia roślinnego - fitoncydami), Worochta pełni nadal funkcję uzdrowiska, w którym leczy się różne postaci gruźlicy. Znajdują się tu 3 sanatoria dla dorosłych i 2 dla dzieci chorych na gruźlicę kości, dysponujące około 800 miejscami. Worochta pełni także funkcję ośrodka sportów narciarskich, zbudowano tu m.in. cztery skocznie narciarskie.

Uzdrowiska obwodu zakarpackiego

Znajduje się tu 11 uzdrowisk (w tym 3 w rozwoju). Wiele z nich powstało dopiero po II wojnie światowej. W obwodzie zakarpackim rozmieszczona jest połowa zasobów wód mineralnych Regionu Karpackiego.

GÓRSKA CISA (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

To uzdrowisko znajduje się we wsi Kwasy (w dolinie rzeki Czarna Cisa), malowniczo położone pomiędzy pasmem Świdowiec i Czarnohora. Klimat miejscowy charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -5°C). Lato jest tu umiarkowanie ciepłe (średnia temperatura lipca 16°C). Opady występują przeważnie w okresie majpaździernik (średnia suma roczna 550 mm). Dobre warunki solarne (2000 godzin ze słońcem w roku). Najwięcej dni słonecznych obserwuje się w okresie od drugiej połowy lipca do końca września.

Głównym czynnikiem leczniczym są wody mineralne, znane miejscowej ludności od XV w. W uzdrowisku i okolicach znajduje się 26 źródeł wód mineralnych. Są to szczawy wodorowęglanowe,

chlorkowo-sodowo-wapniowe, zawierające biologicznie aktywne składniki takie jak: żelazo, magnez, arsen. Z uwagi na skład chemiczny i stopień mineralizacji, ten typ wód mineralnych przypomina wodę ze źródła „Śniadecki” w Kudowie (Torochtin 1970).

Uzdrowisko powstało w 1958 r. i nastawione jest głównie na leczenie narządów ruchu, obwodowego układu nerwowego, układu krążenia oraz krwiotwórczego; dysponuje około 500 miejscami w sanatoriach.

KELECZYN (uzdrowisko mineralne klimatyczne, górskie, w rozwoju)

Z uwagi na korzystne warunki klimatyczne i aerosanitarne, a także bogate zasoby wód mineralnych, miejscowość ta położona wśród gór (Beskidy Połonińskie) i dużych masywów leśnych, spełnia warunki stawiane miejscowościom uzdrowskim. Wydajność keleczyńskich źródeł wynosi 1500 m³ na dobę. Są to szczawy wodorowęglanowe, wapniowo-sodowe, zawierające także w dużych ilościach kobalt, nikiel, magnez i żelazo. W perspektywie przewiduje się wybudowanie w Keleczynie kompleksu sanatoriów na około 3000 miejsc.

KARPATY (uzdrowisko mineralne klimatyczne, podgórskie)

Uzdrowisko położone jest w odległości 10 km na południe od miasta Swalawa, w dolinie rzeki Latoryca, w malowniczym uroczysku Beregwar. W okolicy znajdują się duże masywy leśne. Osobliwością uzdrowiska jest dendrarium, w którym hoduje się 40 rodzajów rzadkich drzew i krzewów, 30 gatunków róż oraz 100 gatunków innych dekoracyjnych roślin. Klimat jest tu bardziej łagodny niż w uzdrowskach górskich i charakteryzuje się łagodną zimą, (średnia temperatura stycznia -3°C), nierzadkie są odwilże w związku z czym pokrywa śnieżna jest tu nietrwała. Lato - bardzo ciepłe z przewagą pogody bezchmurnej (średnia temperatura lipca 22°C). Jesień zaczyna się w końcu września. Średnia roczna suma opadów wynosi 600 mm (najwięcej w okresie kwiecień-maj). Dobre warunki solarne (2000 godzin ze słońcem w roku). Największa liczba dni słonecznych obserwowana jest w okresie od połowy maja do końca października.

Oprócz sprzyjającego klimatu, ważnym tworzywem leczniczym są miejscowe zasoby wód mine-

ralnych. Ich eksploatacja zaczęła się dopiero w roku 1964, chociaż wody te były znane miejscowej ludności od XVI w. Znajdują się tu trzy odwierty subtermalnych (+28°C) szczaw wodorowęglanowo-sodowych zawierających brom i jod. Leczy się tu choroby układu krążenia i układu nerwowego, a także przewodu pokarmowego. Uzdrowisko powstało w 1948 r. Początkowo funkcje sanatorium spełniał myśliwski pałac hrabiego F. Schönborna. W zbudowanym później sanatorium „Karpaty” można leczyć jednorazowo 1000 chorych. W pobliżu znajduje się dom wypoczynkowy „Beregwar”

KOBYLECKA POLANA (uzdrowisko mineralne klimatyczne, podgórskie, w rozwoju)

Podobnie jak Keleczyn, Kobylecka Polana należy do miejscowości mających szanse rozwoju jako nowoczesne uzdrowisko. Malowniczo położona pomiędzy grzbietami Świdowca i Czarnohory (12 km na północ od Wielkiego Byczkowa) ma korzystny klimat i duże zasoby leczniczych wód mineralnych. Klimat miejscowy charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -4°C) i ciepłym latem (średnia temperatura lipca 18°C). Roczna suma opadów około 700 mm.

Wody mineralne Kobyleckiej Polany znane były już w XVI w., a wykorzystywane przez ludność miejscową w celach leczniczych od XVIII w. Z jednego z 9 źródeł wydobywa się woda radonowa, która zawiera także brom, jod i arsen, z pozostałych - szczawy wodorowęglanowe wapniowo-sodowe. Wody te wykorzystywane są obecnie w okolicznych sanatoriach profilaktycznych.

KWIATEK POŁONINY (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

W odległości 7 km na południe od Swalawy (w dolinie rzeki Pinja) wybudowano w 1965 r. duży kompleks sanatoryjny (500 miejsc) pod nazwą „Kwiatek Połoniny”. Wraz z uzdrowskiem Polana i Słoneczne Zakarpacie wchodzi w skład tzw. Uzdrowsk Swalawskich.

Klimat miejscowy charakteryzuje się łagodną zimą z częstymi odwilżami (średnia temperatura stycznia -2°C), wczesną wiosną i ciepłym latem (średnia temperatura lipca 21°C). Opady występują głównie w okresie kwiecień-październik (średnia

suma roczna - 650 mm). Dobre warunki solarne (2000 godzin ze słońcem w roku).

Głównym czynnikiem leczniczym są wody mineralne znane miejscowej ludności już w XVI w. Są to szczawy wodorowęglanowo-sodowe pod nazwą „Łużanska”, o dobowej wydajności źródeł 760 m³. Stosowanie tych wód pomaga w leczeniu chorób przewodu pokarmowego, przemiany materii, a także układu sercowo-naczyniowego.

POLANA (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

Polana leży w dolinie rzeki Mała Pinja (dopływ Latorycy), w odległości około 10 km na północ od Swalawy. Klimat charakteryzuje się łagodną zimą (średnia temperatura stycznia -2°C) i bardzo ciepłym latem (średnia temperatura lipca 22°C). Obserwuje się tu około 2000 godzin ze słońcem i 650 mm opadów w roku.

Polana jest uzdrowiskiem o stosunkowo długiej tradycji, gdyż już od 1892 r. miejscowe wody mineralne były butelkowane i używane w celach leczniczych. Są to szczawy wodorowęglanowo-sodowe z zawartością boru i fluoru. Ich dobową wydajność wynosi 840 m³. W zbudowanym w 1948 r. sanatorium „Polana” (500 miejsc) leczy się choroby przewodu pokarmowego, przemiany materii i układu sercowo-naczyniowego.

SINJAK (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

Na południowych zboczach Beskidów Połonińskich, w odległości około 20 km na zachód od Swalawy położone jest uzdrowisko Sinjak.

Cechą charakterystyczną miejscowego klimatu jest umiarkowanie chłodna zima (średnia temperatura stycznia -4°C). Silne mrozy występują rzadko, natomiast częste są odwilże i w związku z tym pokrywa śnieżna nie jest tu trwała. Lato - umiarkowanie ciepłe ze średnią temperaturą lipca 18°C. Średnia roczna suma opadów wynosi około 700 mm (z maksimum w okresie kwiecień-październik). Obserwuje się tu około 2000 godzin ze słońcem w roku. Najwięcej dni słonecznych ma miejsce od połowy czerwca do połowy października. Duże kompleksy lasów mieszanych kształtują dobre warunki higieniczne powietrza.

Nazwę swą zawdzięcza Sinjak niebieskawej barwie wód siarkowych (siarczanowo-wapniowych) spływających ze źródła do basenu w uzdrowisku.

Działają tu 3 odwierty tych wód o wydajności 320 m³ na dobę. W zbudowanym w 1948 r. sanatorium „Sinjak” (400 miejsc) leczy się choroby układu krążenia, obwodowego układu nerwowego i narządu ruchu. Atrakcją turystyczną jest sztuczne jezioro utworzone na rzece Sinjak.

SŁONECZNE ZAKARPACIE (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

Należy do grupy tzw. Uzdrowisk Swalawskich; powstało w 1965 r. Uzdrowisko położone jest w pobliżu Polany, 11 km na północ od Swalawy.

Klimat charakteryzuje się łagodną zimą (średnia temperatura stycznia -2°C), a częste odwilże sprawiają, że pokrywa śnieżna jest tu nietrwała. Lato - bardzo ciepłe (średnia temperatura lipca 22°C). Jesień ciepła i słoneczna. Opady (660 mm w roku) występują głównie w okresie kwiecień-październik. Dobre warunki solarne (2000 godzin ze słońcem w roku).

Głównym czynnikiem leczniczym są wody mineralne znane miejscowej ludności od XVI w. Są to szczawy wodorowęglanowo-sodowe zawierające bor i fluor (wydajność źródeł 780 m³ na dobę), używane zarówno do kuracji pitnej jak i butelkowane pod nazwą „Polana-Kwasowa”. Leczy się tu choroby przewodu pokarmowego (głównie żołądka, jelit, wątroby i dróg żółciowych), a także układu krążenia. W sanatorium „Słoneczne Zakarpacie” znajduje się 600 miejsc.

SZAJAN (uzdrowisko mineralne, górskie)

Uzdrowisko położone jest u stóp góry Wielki Szaján (południowe obrzeża Karpat Wschodnich), w dolinie Cisy. W okolicy lasy mieszane.

Klimat charakteryzuje się łagodną zimą z nietrwałą pokrywą śnieżną (średnia temperatura stycznia -2°C). Lato ciepłe (średnia temperatura lipca 20°C). Notuje się tu 650 mm opadów w roku, występujących głównie w okresie kwiecień-październik. Liczba godzin ze słońcem około 2000 w roku. Z czterech źródeł i odwiertów o dobowej wydajności około 500 m³ czerpie się wartościowe szczawy wodorowęglanowe, chlorkowo-sodowe. Są one wykorzystywane do leczenia chorób przewodu pokarmowego, układu krążenia i przemiany materii. Szaján dysponuje sanatorium na 400 miejsc.

UST-CZORNA (uzdrowisko mineralne klimatyczne, górskie, w rozwoju)

Miejscowość ta położona jest w dolinie rzeki Tereszwa (dopływ Cisy), w masywie Gorganów. Góry pokryte są tu lasem mieszanym, wyżej rozciągają się subalpejskie łąki - połoniny.

Klimat charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (średnia temperatura stycznia -4°C) i ciepłym latem (średnia temperatura lipca około 18°C), a także wysoką sumą opadów (1500 mm rocznie), które występują głównie w okresie kwiecień-październik. Liczba godzin ze słońcem jest nieco mniejsza niż w miejscowościach podgórskich - 1600 mm rocznie.

Występują tu wody chlorkowo-sodowe (solanki). Warunki przyrodnicze (w tym bogate zasoby wód mineralnych) sprzyjają budowie infrastruktury uzdrowskiej. Od 1957 r. funkcjonuje tu jeden dom wypoczynkowy liczący 200 miejsc i baza turystyczna. Panują tu także sprzyjające warunki do uprawiania narciarstwa górskiego.

WIERCHOWINA (uzdrowisko mineralne klimatyczne, podgórskie)

Lecznica o tej nazwie znajduje się we wsi Sojmy, w dolinie rzeki Rika na południowych zboczach Beskidu Połonińskiego.

Panuje tu umiarkowanie chłodna zima (średnia temperatura stycznia -4°C). Lato jest ciepłe (średnia temperatura lipca 18°C). Jesień charakteryzuje się pogodą zmienną. Średnia roczna suma opadów wynosi około 600 mm, obserwuje się około 2000 godzin ze słońcem w roku.

Oprócz sprzyjającego klimatu, podstawą zasobów leczniczych są źródła wód mineralnych znane już w XVIII w. Znajdują się tu trzy odwierty szczaw wodorowęglanowych, chlorkowo-sodowo-wapniowych o dobowej wydajności 1500 m^3 . Leczy się tu choroby przewodu pokarmowego, układu krążenia i przemiany materii. W 1958 r. zbudowano sanatorium „Wierchowina” dla około 500 kuracjuszy.

Uzdrowiska obwodu czerniowieckiego

Zasoby lecznicze (wody mineralne, peloidy, klimat) i turystyczne obwodu czerniowieckiego są jeszcze mało wykorzystane. Południowo-zachodnią jego część stanowi Beskid Pokucko-Bukowiński,

część środkowa to przedgórze, a północna - wyżynne międzyrzecze Prutu i Dniestru (Wyżyna Chocimska).

Rzeźba terenu modyfikuje warunki klimatyczne. Klimat części górskiej jest umiarkowanie ciepły i bardziej surowy niż części wyżynnej. Średnia temperatura stycznia w obwodzie Czerniowieckim waha się od -4°C na przedgórzu, do -10°C w górach, a lipca $15-17^{\circ}\text{C}$ (w części górskiej), na równinach $19-20^{\circ}\text{C}$. Suma opadów wynosi w części równinnej 550-700 mm, przekraczając 800 mm w górach.

Zasoby wód mineralnych nie są tak obfite jak w obwodach zakarpaccim czy lwowskim; stanowią one tylko około 10% zasobów całego Regionu Karpackiego. Niemniej jednak nie ustępują im pod względem właściwości leczniczych. Są to wody prawie wszystkich typów, a więc: wodorowęglanowe (szczawy), chlorkowo-sodowe (solanki) i siarkowe (siarczkowo-siarkowodorowe). Niektóre z nich zawierają biologicznie aktywne składniki takie jak: brom i żelazo oraz siarkowodór.

Pomimo istnienia wartościowych wód leczniczych, infrastruktura uzdrowska jest na tych terenach słabo rozwinięta i nie ma tu uzdrowisk o wieloletniej tradycji i znaczeniu ponadregionalnym. Mianem uzdrowiska mineralnego w rozwoju można nazwać tylko BRUSNICĘ położoną u zbiegu Prutu z Czeremoszem. Występują tu wody siarkowe i solanki, które stosuje się do leczenia chorób przewodu pokarmowego i narządów ruchu. W całym obwodzie czerniowieckim znajduje się 8 sanatoriów (w tym 5 przeznaczonych dla dzieci).

Lecznicze solanki występują przeważnie w północnej Bukowinie („Bukowinska”), a także w okolicy Czerniowiec (tu wydobywają się na powierzchnię szczawy wodorowęglanowo-sodowe typu „Borżomi”). W okolicy Putilec występuje szczawa wodorowęglanowa chlorkowo-sodowa, magnezowo-wapniowa o działaniu zbliżonym do truskawieckiej „Naftusi”. Pokłady borowiny znajdują się w pobliżu miejscowości Beregomety, Głęboka i Wiżnica (Torochtin 1970).

Możliwości wykorzystania zasobów przyrodniczych Regionu Karpackiego do lecznictwa i turystyki

Jak wykazano w poprzednich rozdziałach, zasoby przyrodnicze Regionu Karpackiego (sprzyjający klimat, wartościowe wody mineralne i peloidy, piękno krajobrazu) pozwalają na prowadzenie tu lecznictwa uzdrowskiego i różnych form turystyki. Atutem tego terenu jest również znaczna leśność. Największa w obwodzie zakarpacim (47%), mniejsza - w iwano-frankowskim (34%), czerniowieckim (26%), lwowskim (25%). Znaczne są również zasoby wodne. Do turystycznego wykorzystania nadaje się przede wszystkim Dniestr z jego prawymi dopływami takimi jak: Stryj, Prut, Czeremosz, a także Cisa i Latoryca.

O atrakcyjności tego terenu decyduje także bogata spuścizna historyczno-architektoniczna. Wielowiekowe sąsiedztwo różnych narodowości (Ukraińców, Polaków, Żydów, Rosjan, Niemców, Ormian, Tatarów) oraz różnorodność ich kultur sprawiły, że na ziemiach tych istnieje wiele zabytków i śladów kultury materialnej tych narodów. I tak, w Regionie Karpackim znajduje się około 6 tysięcy zabytków architektury z IX-XX w., w tym 4320 zabytków historii, archeologii, architektury i kultury materialnej Bojków, Łemków i Hucułów (Griniv, Macoła 1995). Do najważniejszych obiektów zabytkowych zaliczyć należy:

- zabytki architektury miejskiej: (Lwów, Żółkiew, Czerniowce, Użgorod, Halicz, Iwano-Frankowsk, Sokal, Drohobycz, Sambor, Brody, Złoczów);
- zabytki architektury sakralnej, w tym:
 - drewniane cerkwie Karpat Wschodnich (z XVII-XIX w.) oraz cerkwie Halicza, Lwowa, Drohobycza, Starego Sambora, Żółkwi, Potelicza,
 - kościoły, klasztory i miejsca pielgrzymek (Lwów, Dobromyl', Poczajów, Krechów, Busk, Brody, Sokal, Bełz, Jaworów, Żółkiew);
 - synagogi (Brody, Żółkiew, Rawa Ruska);
 - zamki obronne (Chocim, Mukaczewo, Olesko, Podhorce, Brody, Złoczów, Żółkiew);
 - zespoły pałacowe (Czerniowce, Czerwonograd, Busk, Lubień Wielki, Rozdół, Obroszino);
 - pozostałości dawnego osadnictwa z XII i XIII w. (Korczyn, Korolewo, Rozłucz, Stryj).

Spośród 41 czynnych muzeów, atrakcją turystyczną może być Muzeum Nafty i Gazu w Borysławiu oraz Muzeum Sztuki Huculskiej w Kołomyi.

Trzeba jeszcze dodać, że w niewielkiej odległości od granic Regionu Karpackiego znajduje się wiele ciekawych zabytków zgromadzonych we Włodzimierzu Wołyńskim, Łucku, Kamieńcu Podolskim, Krzemieńcu.

Niemniej jednak wykorzystanie zasobów przyrodniczych i zabytków kultury materialnej jest możliwe tylko w przypadku dobrej sytuacji ekologicznej, jak i odpowiedniej infrastruktury lecznictwa i turystyki.

Sytuacja ekologiczna Regionu Karpackiego

Pod względem stopnia zanieczyszczenia i degradacji środowiska naturalnego, sytuacja w Regionie Karpackim jest zróżnicowana i zależy w znacznej mierze od rozmieszczenia przemysłu wydobywczego i przetwórczego - szczególnie niebezpiecznych dla środowiska (Evdokimenko 1995).

Prawie całe Wschodnie Podkarpacie, z powodu swojej fliszowej budowy geologicznej, stanowi rejon eksploatacji ropy, gazu oraz innych kopalin takich jak siarka i sole potasowe. W wielu przypadkach, zakłady przemysłu wydobywczego znajdują się w bliskości nizinnych i podgórszych uzdrowisk o wieloletniej tradycji, bądź też w pobliżu terenów rekreacyjnych. I tak na przykład, eksploatacja pokładów siarki w Jaworowie i w Nowym Rozdole wpływa na sytuację ekologiczną uzdrowisk Niemirów, Szkło i Rozdół. Do strefy ochrony uzdrowskiej Truskawca przylegają pokłady soli potasowej wydobywane w miejscowości Stebnik.

W niektórych uzdrowiskach (Truskawiec, Niemirów) obserwuje się podwyższony (w stosunku do wartości średniej dla całego Regionu Karpackiego) poziom zanieczyszczenia powietrza. Ponadto, na stan sanitarny powietrza w Truskawcu, Morszynie, Lubieniu Wielkim, Polanie wpływają zanieczyszczenia komunikacyjne, gdyż uzdrowiska te leżą w pobliżu ruchliwych dróg. Obserwuje się tu także zanieczyszczenie gleb metalami ciężkimi (szczególnie w okolicach Truskawca przekracza ono dopuszczalne normy).

Niektóre rzeki przepływające przez uzdrowiska są nadmiernie zanieczyszczone. Dotyczy to szczególnie rzek przepływających przez Lubień

Wielki (Wereszczyca) i Truskawiec (Słonica). Niewłaściwie wykonana swego czasu melioracja przyczyniła się do obniżenia poziomu wód gruntowych, co bezpośrednio zagraża źródłom wód leczniczych. Sytuację ekologiczną Regionu Karpackiego pogarsza wyrąb lasów, powodując nie tylko procesy osuwiskowe, powodzie na rzekach górskich, zmianę mikroklimatu, ale także przyczynia się do degradacji środowiska przyrodniczego i obniżenia jego atrakcyjności turystycznej. Biorąc pod uwagę zanieczyszczenie powietrza oraz degradację lasów, najgorsza sytuacja panuje w zachodniej części Podkarpacia Wschodniego (Nefedova 1997).

Pomimo, że niektóre uzdrowiska podgórskie i nizinne położone na terenie obwodu lwowskiego i iwano-frankowskiego znajdują się w warunkach

stopień ich zagospodarowania i odpowiedni poziom usług. Infrastrukturę lecznictwa i turystyki tego regionu cechują z jednej strony ogromne zasoby tworzyw leczniczych takich jak: wody mineralne, peloidy, z drugiej zaś - niewielki stopień ich wykorzystania, stosunkowo mała liczba sanatoriów i obiektów turystycznych (bazy turystyczne, hotele) oraz niewysoki poziom świadczonych przez nie usług.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 1 (uzyskanych w Instytucie Badań Regionalnych we Lwowie), prawie połowa sanatoriów i pensjonatów z leczeniem, a także obiektów służących wypoczynkowi i turystyce znajduje się w obwodzie lwowskim. Wynika to w znacznej mierze z wieloletniej tradycji lecznictwa i popularności turystyki na tych ziemiach w okresie II Rzeczypospolitej. Z ogólnej liczby 588

Tabela 1. Obiekty lecznictwa i turystyki w Regionie Karpackim (stan z 31.12. 1995 r.)

OBIEKTY	Region Karpacki	Obwód czerniowiecki	Obwód iwano-frankowski	Obwód lwowski	Obwód zakarpacki
Sanatoria i pensjonaty z leczeniem	141	8	12	76	45
Sanatoria profilaktyczne	61	18	17	15	11
Obiekty wypoczynku (pensjonaty, bazy)	204	19	29	118	38
Obiekty turystyczne (bazy, obozy, kempingi)	89	12	24	28	25
Hotele	93	16	18	38	21
Razem	588	73	100	275	140

zagrożenia ekologicznego, trzeba zauważyć, że środowisko geograficzne Karpat Wschodnich poniosło na skutek działalności gospodarczej człowieka mniejsze straty niż inne regiony Ukrainy, a przyroda zachowała w wielu miejscach swój pierwotny charakter.

Infrastruktura lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki w Regionie Karpackim

O możliwościach rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki w Regionie Karpackim decydują nie tylko walory przyrodnicze, lecz także

obektów stanowiących bazę lecznictwa i turystyki w Regionie Karpackim na obwód lwowski przypada - 47%, zakarpacki - 24%, iwano-frankowski - 17%, czerniowiecki - 12%.

Należy także zauważyć, że w porównaniu ze standardami światowymi, w Regionie Karpackim znajduje się niewielka liczba miejsc hotelowych, odpowiednich dla turystów zagranicznych. Jest to 0,5 miejsca na 1000 mieszkańców, podczas gdy w Austrii 86, we Włoszech 29, w Hiszpanii 28 (Evdokimenko 1995). Do tej pory tylko dwa uzdrowiska (Truskawiec i Morszyn) zorientowane są na kuracju-

sza zarówno krajowego, jak i zagranicznego. Zwraca uwagę także brak kempingów. Obecnie czynny jest tylko jeden - na 360 miejsc (w pobliżu Lwowa).

Mała liczba obiektów turystycznych nastawionych na gości zagranicznych oraz stosunkowo niski poziom usług sprawia, że dochód osiągnięty z tego tytułu stanowił zaledwie 0,02% dochodów walutowych Ukrainy. Czynnikiem sprzyjającym ożywieniu turystyki zagranicznej w Regionie Karpackim mogą być konkurencyjne ceny (np. koszt 24 - dniowego leczniczego pobytu w Truskawcu wyniósł w 1997 r. około 360 USD, w bazie turystycznej w Worochcie płacono się tylko 8 USD dziennie).

Pomimo, iż dopuszczalna ekologicznie chłonność rekreacyjna Regionu Karpackiego jest znaczna i wynosi 15 mln turystów rocznie, z walorów i zasobów przyrodniczych tego obszaru korzysta obecnie tylko 800 tys. osób w roku (Macoła 1997).

Podniesienie poziomu usług oraz polepszenie infrastruktury sanatoryjnej i turystycznej będzie możliwe dzięki przyjętej w 1992 r. ustawie o strefach ekonomicznych, która przewiduje utworzenie 2 takich stref, zagospodarowanych z udziałem kapitału zagranicznego. Jedną z nich powstanie wokół Truskawca (Wielki Truskawiec), a w jej skład wchodzić będą Pomiarki i Schodnica, druga o charakterze nie tylko leczniczym, ale turystycznym i rekreacyjnym - będzie obejmować górskie uzdrowiska klimatyczne - Jaremcze i Worochta (Trochimczuk, Feduń 1997).

W planach do 2010 r. przewiduje się zbudowanie nie mniej niż 1000 hoteli, 1200-1500 restauracji, 100-250 baz turystycznych i sportowych (Kravciv i in. 1995).

Podsumowanie

Warunki przyrodnicze Regionu Karpackiego, bogata tradycja, istniejąca infrastruktura, stwarzają dogodne warunki do rozwoju lecznictwa turystyki i wypoczynku. Sprzyjają temu następujące czynniki:

- zasoby leczniczych wód mineralnych różnych typów, w tym o unikatowym składzie chemicznym („Naftusia”), o dobowej wydajności 57,5 tys. m³. Ich zasoby wystarczają do corocznego leczenia około 7 mln osób, a wykorzystywane są obecnie zaledwie w 10%. Znajdują się tu także duże zapasy leczniczych błot i torfów (borowina) oraz wosku zimnego,

- sprzyjający klimat, ciepły o cechach kontynentalnych i różnych stopniach bodźcowości,

- urozmaicona rzeźba terenu (niziny, wysoczyzny, góry) i malownicze krajobrazy Karpat Wschodnich oraz Podkarpacia,

- zasoby wodne i leśne,

- istniejąca infrastruktura lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki (około 600 różnych obiektów), niektóre z nich o ciekawej architekturze np. sanatorium „Karpaty”, „Sinjak”, kilka sanatoriów Truskawca i Morszyna, baza turystyczna „Huculszczyzna” w Jaremczu,

- wieloletnia tradycja lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki, w wielu przypadkach sięgająca około 200 lat (Lubień Wielki, Truskawiec, Morszyn),

- liczne zabytki kultury i historii tych ziem (około 6 tys. obiektów).

W Regionie Karpackim możliwe jest uprawianie różnych form turystyki, w tym kwalifikowanej, takich jak:

- myśliwstwo, w 4 wyspecjalizowanych gospodarstwach leśnych: „Majdan”, „Osmoła”, „Karpaty”, „Bukowina”,

- sportowe narciarstwo górskie, w miejscowościach: Sławsko, Rozłucz, Wołowiec, Rachów, Jasinja, Worochta, Jaremcze,

- speleoturystyka, szczególnie w obwodzie czernowieckim, gdzie znajduje się 35 jaskiń krasowych,

- alpinizm - grzbiety Czarnohory, Świdowca,

- wędkarstwo i sporty wodne na rzekach: Czereмосz, Prut, Cisa, Terebla, Latoryca,

- turystyka nizinna - pozwalająca poznać ciekawe zabytki architektury (Lwów, Żółkiew, Czerniowce, Użgorod, Halicz).

Wejściu na europejski rynek usług turystycznych sprzyjają następujące czynniki:

- dogodne położenie geograficzne Regionu Karpackiego i dostępność komunikacyjna,

- ogromne i zróżnicowane zasoby środowiska przyrodniczego,

- warunki ekologiczne Regionu Karpackiego,

- polityczna stabilność kraju.

Literatura

- Breymeyer A.**, 1997, *Rezerwaty biosfery w Polsce*, Pol. Nar. Kom. MAB, ARW A. Grzegorzcyk, Warszawa.
- Evdokimenko V.K.**, 1995, *Regionalna politika rozvitku turizmu*, „Prut”, Černivci.
- Griniv L., Macoła V.**, 1995, *Rozvitok rekreacijnogo pidpremnictva v Ukrainskich Karpatach*, (w:) *Problemy Regionalnoj Politiki*, L'viv, 109-118.
- Gudowski J.**, 1997, *Ukraińskie Beskidy Wschodnie*, t.1-3, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa.
- Industria vidpočinku l'vivščiny*, Informacyjnij dovidnyk, 1994, L'viv.
- Kocwa-Haluch R., Markowska A.**, 1995, *Rys historyczny powstania i rozwoju uzdrowiska Morszyn koło Lwowa*, *Balneol. Pol.* 37, 1, 100-110.
- Kondracki J.**, 1978, *Karpaty*, WSiP, Warszawa.
- Koskowski W.**, 1934, *Morszyn i jego czynniki lecznicze. Farmakologiczne podstawy wskazań dla leczenia wodami glauberskimi i gorzkimi*, (w:) *Polski Almanach Uzdrowisk*, Pol. Tow. Balneol., Kraków, 13-25.
- Kozłowska-Szczęśna T.**, 1997, *Zasoby lecznicze uzdrowisk w Polsce*, *Balneol. Pol.* 39, 1-2, 122-133.
- Kravic V.C., Evdokimenko V.K., Gabriel M.M., Kopač M.V.**, 1995, *Rekreacijna politika v Karpatskomu Regioni: principi formuvannja, šlachi realizacii*, Prut, Černivci.
- Kurorty. Enciklopedičeskij Slovar*, 1983, Sovetskaja Enciklopedija, Moskva.
- Leszczycki S.**, 1939, *Uzdrowiska Polski i ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1921-1938*, *Komunikaty Studium Turyzmu UJ*, z. 21.
- Macoła V.I.**, 1997, *Rekreacijno-turističnyj kompleks Ukrainy*, Inst. Reg. Dost. NAN Ukrainy, L'viv.
- Nefedova T. (red.)**, 1997, *Problemy prirodopolzovanija v Centralnoj i Vostočnoj Evrope*, GIP RECLUS.
- Polski Almanach Uzdrowisk*, 1934, Pol. Tow. Balneol., Kraków.
- Priroda Ukrainskich Karpat*, (Gerenčuk K.I. red.), 1968, L'vivskij Univ., L'viv.
- Priroda Ukrainskoj SSR. Klimat*, (Logvinov K.T., Ščerban M.I. red.), 1984, *Naukova dumka*, Kiev.
- Rościszewski M.**, 1997, *Polska granica wschodnia*, *Geopolitical Studies* 1.
- Torochtin M.**, 1970, *Zdravnicy Karpat. Putevoditel, spravocnik*, Karpaty, Użgorod.
- Trochimczuk S., Feduń A.**, 1997, *Problemy rozwoju uzdrowisk Podkarpacia*, (w:) *Człowiek i Przyroda* 7, 81-83.
- Wysocka E.**, 1975, *Uzdrowiska ZSRR*, *Probl. Uzdrow.* 8/96, 51-60.

**Health resort treatment and tourism
resources of the Carpathian Region (Ukraine)**

Summary

The territory of Ukrainian Republic adjacent to the south-eastern part of Poland is an area of valuable natural resources and picturesque landscape.

The aim of the study is to evaluate these resources from the viewpoint of health resort treatment and tourism in the Carpathian Region, which consists of four provinces: L'viv, Ivano-Frankiv'sk, Černivci and Zakarpat'e.

The study characterizes the main natural features influencing the health resort treatment and tourism development i.e. relief, climate and the richest (in the Ukraine) sources of mineral waters and therapeutic peat.

Twenty four health resorts are described in detail. Some of them have almost two hundred years of therapeutic traditions (Truskavets, Morshyn, Lubin Velykyi). The tourism infrastructure of the Carpathian Region is not suitable enough for modern tourism requirements, due to a small number of hotels and a low level of services.

The ecological situation is taken into consideration as well. It is found that in the western part of the Carpathian Region the mining industry represents a potential threat to the functioning and even to the existence of some of the health resorts.

Lecznictwo uzdrowiskowe i walory turystyczne pogranicza polsko-ukraińskiego

Barbara Krawczyk

Wstęp

Na pograniczu polsko-ukraińskim obejmującym południową i wschodnią część województwa podkarpackiego oraz wschodnią - lubelskiego (około 20 tys. km²) znajduje się 8 uzdrowisk o różnym statusie prawnym i stopniu zagospodarowania, bogate źródła wód leczniczych, złoża borowiny, korzystny klimat, malowniczy krajobraz i nieskażone środowisko przyrodnicze, a więc te czynniki, które decydują zarówno o atrakcyjności tego terenu, jak też o jego przydatności do pełnienia funkcji leczniczych i sprzyjających uprawianiu różnych form turystyki. Funkcje te mogą stać się w przyszłości ważną dziedziną współpracy między Polską a Ukrainą (Kozłowski 1993; Janicki 1997; Rąkowski 1993, 1997; Rościszewski 1997).

Praca zawiera nie tylko opis czynnych i projektowanych uzdrowisk, lecz także omawia zasoby przyrodnicze pogranicza polsko-ukraińskiego takie jak: rzeźba terenu, klimat, surowce lecznicze. Przedstawiono również walory turystyczne tych ziem (parki narodowe, krajobrazowe), zabytki kultury materialnej oraz infrastrukturę lecznictwa i turystyki.

Zasoby przyrodnicze pogranicza polsko-ukraińskiego

Rzeźba terenu

Pod względem fizycznogeograficznym południowa część badanego obszaru leży na pograniczu dwóch jednostek orograficznych zbudowanych z utworów fliszowych: Zewnętrznych Karpat Zachodnich (Beskid Niski i Pogórze Środkowobeskidzkie) oraz Zewnętrznych Karpat Wschodnich (Góry Sanocko-Turczańskie i Bieszczady Zachodnie). Na północ od tych pasm górskich rozciąga się Kotlina Sandomierska wchodząca w skład Północnego Podkarpacia, oraz Rostocze - stanowiące fragment Wyżyny Wschodniomałopolskiej, a także Wyżyna Zachodniowołyńska (część Wyżyny Wo-

łyńsko-Podolskiej) oraz Polesie Zachodnie (Kon-dracki 1998).

Beskid Niski tworzą łagodne wzniesienia o wysokościach nie przekraczających 1000 m n.p.m., rozciągające się od przełęczy Tylickiej po przełęcz Łupkowską. Z uwagi na niewielkie wysokości względne i łatwo dostępne przełęcze, przez Beskid Niski i Pogórze Środkowobeskidzkie przebiegały od wieków szlaki handlowe z północy na południe.

Bieszczady Zachodnie i Góry Sanocko-Turczańskie, to leżąca w granicach Polski część Beskidów Wschodnich. Charakteryzują się równoległym układem pasm górskich o przebiegu NW-SE, połączonych poprzecznymi grzbieciami. Największe wysokości osiągają szczyty górskie położone w Bieszczadach Zachodnich: Tarnica (1346 m n.p.m.), Halicz (1333 m n.p.m.), a następnie połoniny: Caryńska (1297 m n.p.m.) i Wetlińska (1253 m n.p.m.) oraz Krzemieniec (1214 m. n.p.m.).

O atrakcyjności przyrodniczej tego terenu decydują nie tylko pasma górskie, ale również dobrze wykształcona sieć rzeczna (Ropa, Wisłoka, Wisłok, San z Solinką). Niektóre rzeki tworzą malownicze przełomy. Do najpiękniejszych zalicza się przełom Sanu przez Otryt w miejscowości Rajske. Ważnym elementem krajobrazu są dwa sztuczne zbiorniki wodne na Sanie: - Jezioro Solińskie zbiornik retencyjny o powierzchni 22 km², oraz pełniące rolę zbiornika wyrównawczego - znacznie mniejsze Jezioro Myczkowskie (2 km²).

Bieszczady Zachodnie odznaczają się dużą lesistością (70 % powierzchni). W drzewostanie przeważa jodła i buk. Charakterystyczną cechą szaty roślinnej jest brak piętra lasów świerkowych, zaś powyżej górnej granicy lasu (podobnie jak w ukraińskich Karpatach), występują rozległe łąki zwane połoninami (Groch, Kurek 1995).

Kotlina Sandomierska rozciągająca się pomiędzy brzegiem Karpat a Rostoczem - to kraina o charakterze rolniczym. Dominującym elementem

rzeźby są tu płaskowyże (200-300 m n.p.m.), rozcięte rozległymi dolinami rzecznyymi (Wisły i Sanu).

Wyraźnie wyodrębniającym się z otoczenia regionem geograficznym jest Roztocze. Jest to wąskie pasmo wzniesień (300-400 m n.p.m.) ciągnących się lekkim łukiem aż po okolice Lwowa. Roztocze charakteryzuje się dobrym stanem środowiska przyrodniczego, w szczególności rozległymi kompleksami leśnymi (Puszcza Solska), które zostały zachowane dzięki przynależności tych ziem do Ordynacji Zamojskiej - organizacji gospodarującej z dbałością o zasoby przyrody (Harasimiuk 1993). Oprócz lasów, atrakcją przyrodniczą Roztocza są przełomy rzeki Sopot w miejscowości Hamernia i rzeki Szum w Górecku Kościelnym (Lijewski i in. 1998).

Na wschód od Roztocza rozciąga się pagórkowata Wyżyna Zachodniowołyńska charakteryzująca się równoleżnikowym układem wzniesień i obniżień. Polesie Zachodnie stanowi jednostkę przejściową pomiędzy właściwym Polesiem a wyżynami Lubelską i Wołyńsko-Podolską.

Lecznicze wody mineralne i peloidy

Pogranicze polsko-ukraińskie obfituje w wartościowe tworzywa lecznicze takie jak wody mineralne i torfy lecznicze (borowina).

Rozkład przestrzenny wód mineralnych jest na badanym terenie niejednakowy. Sprzyjające warunki hydrogeologiczne (warstwy fliszu) sprawiają, że najwięcej (około 400) źródeł wód mineralnych odkryto na ziemi krośnieńskiej - wiele z nich w trakcie prac poszukiwawczych ropy naftowej. Ich zasoby wystarczają do kuracji około 250 tys. osób rocznie. Występują również w województwie lubelskim (solanki i wody siarkowe). Wody mineralne wywodzą się z dawnych solanek morskich, które uległy z czasem daleko idącym przeobrażeniom (Krzywina, Sokołowski 1977; Piliń 1979).

Jeśli chodzi o rodzaj wód mineralnych, to najczęściej, na całym pograniczu polsko-ukraińskim, występują *solanki i szczawy*. Są to wody chlorkowo-wodorowęglanowo-sodowe. Wody te zawierają jod, brom i bor, a także dwutlenek węgla. Bardzo wartościowa jest płytko zalegająca w Czarnej Górnej szczawa wodorowęglanowo-sodowa typu krynickiego „Zubera”, a szczawa solankowo-sodowa ze źródła „Klaudia” w Rymanowie-Zdroju przypomina swym składem i działaniem wody Vichy (Michalak 1995b).

Występują tu również źródła wód *siarkowych* (siarczkowo-siarkowodorowych). Wody te wyzyskiwane są w celach leczniczych jeszcze w niewielkim stopniu (Leśniak 1974).

Unikatowe nawet w skali europejskiej, ze względu na swe właściwości terapeutyczne, szczawy wodorowęglanowo-sodowo-siarczkowe z domieszką *arsenu*, odkryto w miejscowości Rabe koło Baligrodu. Występujący tu w odwiertach dwutlenek węgla uważa się za przejaw działalności wulkanicznej na Słowacji (Krzywina, Sokołowski 1977).

Na pograniczu polsko-ukraińskim stwierdzono także występowanie wód termalnych (o temperaturze ponad 40 °C) w obszarach, gdzie na razie nie istnieje infrastruktura lecznicza (Rudawka Rymanowska).

Bardzo ważnym surowcem balneologicznym jest *borowina* (leczniczy torf). Zawiera ona wartościowe składniki mineralne takie jak: ciała żywiczne i woskowe, węgiel, kwasy humusowe, siarkę i inne pierwiastki. Składniki te, w wyniku obróbki termicznej, wpływają korzystnie na leczenie nerwobólów reumatycznych, schorzeń stawów, chorób kobiecych. Borowinę stosuje się w celach leczniczych w Horyńcu, Iwoniczu i Rymanowie.

Klimat

Wśród elementów środowiska przyrodniczego o istotnym znaczeniu dla lecznictwa uzdrowskiego, a także dla wypoczynku i turystyki wymienić należy warunki klimatyczne.

Klimat pogranicza polsko-ukraińskiego można zaliczyć do strefy klimatów umiarkowanych szerokości geograficznych, ciepłych przejściowych i ciepłych kontynentalnych.

Na klimat lokalny (w szczególności terenów podgórskich i górskich) wpływa wysokość nad poziomem morza, rzeźba i ekspozycja terenu. Według M. Hessa (1965) tereny o wysokości od 250 do 700 m n.p.m., (w tym Beskid Niski i Pogórze Środkowobeskidzkie) zalicza się do umiarkowanie ciepłego piętra klimatycznego, charakteryzującego się średnią roczną temperaturą powietrza od 6.0° do 8.0°C, opadem w wysokości od 800 do 1000 mm rocznie. Dni gorących (z temperatura maksymalną $\geq 25.0^{\circ}\text{C}$) notuje się tu 20-35, dni mroźnych (z temperaturą minimalną $\leq -10.0^{\circ}\text{C}$) 20-30 dni, z pokrywą śnieżną jest 65-105 dni w roku.

Powyżej 700 m n.p.m. rozciąga się umiarkowanie chłodne piętro klimatu, charakteryzujące się średnią roczną temperaturą powietrza od 4.0° do 6.0°C, dni gorących jest niewiele 4-8, mroźnych 25-

40, roczna suma opadów wzrasta do 1200-1400 mm, a dni z pokrywą śnieżną występuje tu 125-140.

Klimat Pogórza Środkowobeskidzkiego, Kotliny Sandomierskiej, Roztocza, Wyżyny Zachodniowołyńskiej i Polesia Wołyńskiego, ze względu na stosunkowo małą wysokość nad poziomem morza, podlega wpływowi mas powietrza z południa i wschodu, ma wiele cech klimatu kontynentalnego. Tutaj, częściej niż w innych regionach Polski, pojawiają się dni z pogodą bardzo ciepłą i ciepłą, słoneczną i z niewielkim zachmurzeniem. Względnie częste jest też występowanie pogody umiarkowanie mroźnej (Woś 1995).

W Bieszczadach Zachodnich można wydzielić trzy piętra klimatyczne: umiarkowanie ciepłe (250-500 m n.p.m.), umiarkowanie chłodne (500-1000 m n.p.m.) i chłodne (>1000 m n.p.m.). Średnia temperatura roczna waha się od około 4°C w wyższych partiach gór, do ponad 7°C, w części północno-zachodniej. Roczne sumy opadów wynoszą od 700 do 1100 mm. Dni gorących jest 15-20, dni mroźnych 30-40. Pokrywa śnieżna zalega 80-120 dni, a jej grubość wynosi 30-150 cm. Najlepsze warunki śniegowe występują w trzeciej dekadzie stycznia i w lutym (Michna, Paczos 1972).

Charakterystyczną cechą klimatu Beskidu Niskiego i Bieszczadów są silne wiatry typu fenuwego, wiejące z południa poprzez przełęcz górskie, wzdłuż osi dolin rzecznych, noszące często lokalne nazwy (np. wiatry rymanowskie). Ze względu na towarzyszące im nagłe zmiany ciśnienia, temperatury i wilgotności powietrza są zjawiskiem atmosferycznym zaliczanym do tzw. zjawisk meteorotropowych o znacznym stopniu bodźcowości. W Beskidzie Niskim i w Bieszczadach pojawiają się one w ciągu 5-15 dni w roku, najczęściej w okresie od listopada do marca.

Z bioklimatycznego punktu widzenia, uzdrowiska badanego obszaru dzielą się na: uzdrowiska nizinne (< 300 m n.p.m.), podgórskie (300-500 m n.p.m.) i górskie (>500 m n.p.m.).

Uzdrowiska nizinne - (Horyniec), cechują się słabymi lub łagodnymi bodźcami klimatycznymi i krótkim okresem adaptacji (1-3 dni).

Uzdrowiska podgórskie (Iwonicz, Komańcza, Polańczyk, Rudawka Rymanowska, Rymanów), charakteryzują się umiarkowanym natężeniem bodźców klimatycznych i stosunkowo krótkim okresem przystosowania (3-5 dni).

Uzdrowiska górskie (Czarna Góra, Rabe) różnią się od pozostałych większym natężeniem bodźców atmosferycznych, co pozostaje w związku

z urozmaiconą rzeźbą terenu. Większa niż na terenach podgórskich bodźcowość klimatu wynika ze wzrostu natężenia promieniowania słonecznego, spadku temperatury powietrza i ciśnienia atmosferycznego wraz z wysokością. Przystosowanie do takich warunków klimatycznych mieszkańca nizin wymaga 3-7 dniowego okresu adaptacji (Kozłowska-Szczęsna 1997, 1999).

Do charakterystyki warunków klimatycznych i bioklimatycznych niżej opisywanych uzdrowisk zastosowano następujące wskaźniki: średnia temperatura stycznia, średnia temperatura lipca, liczba godzin ze słońcem (uśłonecznienie), roczna suma opadów, liczba dni gorących (z temperaturą maksymalną >25.0°C), liczba dni mroźnych (z temperaturą minimalną ≤-10.0°C), liczba dni z komfortem termicznym określonym wielkością ochładzającą powietrza 420-840 Wm⁻² (w godzinach okołopołudniowych), liczba dni z wiatrem silnym (≥8m/s).

Dane dotyczące klimatu pochodzą z okresu 1961-1970 (Kozłowska-Szczęsna 1984). Trzeba tu jeszcze dodać, że do charakterystyki klimatu uzdrowisk, które nie posiadają posterunku meteorologicznego wykorzystano dane ze stacji sąsiednich. I tak w przypadku Polańczyka były to dane z Soliny i Leska, do charakterystyki klimatu Czarnej Górnjej posłużyły obserwacje wykonywane w Polanie, zaś do Rabego - w Baligrodzie.

Warunki higieniczne powietrza

Dobre warunki higieniczne powietrza i czystość wód powierzchniowych - to pierwszorzędnym walor środowiska przyrodniczego. Pogranicze polsko ukraińskie, w szczególności jego południowo-wschodnia część, wyróżnia się pod tym względem korzystnie w porównaniu z innymi regionami Polski. Tutaj, 32% długości rzek ma I klasę czystości (Szafranski 1993).

Jak wynika z danych Państwowej Inspekcji Ochrony Środowiska (Zanieczyszczenie 1994, 1995, 1996, 1998) zawartych w tabeli 1, zapylenie powietrza na terenach specjalnie chronionych, do których zalicza się uzdrowiska wraz z obszarami ochrony uzdrowiskowej, parki narodowe, rezerwy przyrody, parki krajobrazowe, nie przekracza dopuszczalnej normy (40 µg.m⁻³/rok).

Tabela 1. Średnie dobowe stężenie pyłu zawieszzonego ($\mu\text{g}\cdot\text{m}^{-3}$) w uzdrowiskach pogranicza polsko-ukraińskiego (wartości średnie roczne)

Miejscowość	1992	1993	1994	1995	1996
Horyniec-Zdrój	17	19	11	12	17
Iwonicz-Zdrój	5	5	6	4	-
Komańcza	-	8	7	4	4
Polańczyk	-	-	3	3	4
Rymanów-Zdrój	10	8	8	4	3

Natomiast przekroczenie normy stężeń dwutlenku siarki, która wynosi $11 \mu\text{g}\cdot\text{m}^{-3}/\text{rok}$, pomimo braku przemysłu na tych terenach, należy przypisać między innymi transgranicznemu przenoszeniu zanieczyszczeń (tab. 2). Ocenia się, że około 40 % zanieczyszczeń gazowych ma tu charakter transgraniczny (Szafranski 1993).

uzdrowisk. Dopiero po drugiej wojnie światowej nastąpił ponowny ich rozwój, a działalność lecznicza została oparta na przepisach ustawy o lecznictwie uzdrowiskowym z 1966 r.

W 1974 r., na mocy rozporządzenia Rady Ministrów, rozciągnięto niektóre przepisy ustawy o uzdrowiskach na wybrane miejscowości, posiadające warunki do prowadzenia lecznictwa uzdrowi-

Tabela 2. Średnie dobowe stężenie dwutlenku siarki ($\mu\text{g}\cdot\text{m}^{-3}$) w uzdrowiskach pogranicza polsko-ukraińskiego (wartości średnie roczne)

Miejscowość	1992	1993	1994	1995	1996
Czarna Góra	-	-	3	2	-
Horyniec-Zdrój	14	13	9	5	6
Iwonicz-Zdrój	15	21	15	7	7
Komańcza	-	18	8	4	5
Polańczyk	-	-	7	2	4
Rymanów-Zdrój	18	17	4	4	3

Uzdrowiska czynne i projektowane na pograniczu polsko-ukraińskim

Wprowadzenie

Lecznictwo uzdrowiskowe na ziemiach polskich ma wielowiekową tradycję, a pierwsze ślady wykorzystania tworzyw leczniczych ziemi kroszeńskiej pochodzą z XVI w. Ale właściwy rozwój lecznictwa uzdrowiskowego na pograniczu polsko-ukraińskim nastąpił dopiero w drugiej połowie XIX i na początku XX w., kiedy to rozwinęły się działalność uzdrowiska w Iwoniczu, Rymanowie i w Horyńcu.

Zarówno pierwsza, jak i druga wojna światowa, poczyniły znaczne straty w substancji tych

skowego. Na pograniczu polsko-ukraińskim (w województwie podkarpackim) rozporządzeniem tym objęto: Czarną Górą, Komańczę, Polańczyk i Rabe. Dziesięć innych miejscowości zakwalifikowano jako potencjalnie uzdrowiskowe, z uwagi na możliwość pozyskania w nich tworzyw leczniczych (wody mineralne i torfy lecznicze). Są to: Brzozów, Cisna, Folusz, Humniska, Hyżne-Nieborów, Lubatówka, Rudawka Rymanowska oraz Krasnobród, Osuchy i Wólka Biska leżące w województwie lubelskim. Spośród wymienionych w rozporządzeniu Rady Ministrów miejscowości, tylko w Polańczyku nastąpił intensywny rozwój funkcji uzdrowiskowej i obecnie jest on uzdrowiskiem statutowym, a w Krasnobrodzie funkcjonuje sanatorium rehabilitacyjne dla dzieci leczące schorzenia narządu ruchu i ukła-

du oddechowego (Rąkowski 1997). Inne miejscowości pełnią na razie funkcję turystyczną, a w przyszłości mogą stać się stacjami klimatycznymi.

W dalszej części opracowania, uzdrowiska podzielono na: **uzdrowiska czynne** czyli statutowe, oraz **uzdrowiska projektowane** to znaczy miejscowości, na które rozciągnięto niektóre przepisy o uzdrowiskach, nie mające jeszcze odpowiedniej infrastruktury (ryc.1).

Przy omawianiu poszczególnych uzdrowisk zastosowano taki sam podział funkcjonalny, z uwagi na posiadane tworzywa lecznicze i położenie geograficznie, jak w opracowaniu dotyczącym Regionu Karpackiego.

Uzdrowiska czynne

HORYNIEC-ZDRÓJ (uzdrowisko mineralne borowinowe, nizinne)

Uzdrowisko to usytuowane jest na pograniczu Roztocza i Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, w niewielkiej (około 5 km) odległości od granicy z Ukrainą. Klimat jest słabo i łagodnie bodźcowy. Zima umiarkowanie chłodna (średnia temperatura stycznia -6.0°C , dni mroźnych - 38, około 100 dni z pokrywą śnieżną), lato jest umiarkowanie ciepłe (średnia temperatura lipca 17.0°C , a dni gorących - 35), dobre warunki solarne. Suma roczna opadów około 670 mm. Klimat lokalny cechuje się dużą zaciszą, a wiatr silny pojawia się rzadko (10 dni w roku).

W ciągu stuleci Horyniec był własnością Lutostawskich, Ponińskich, Karłowskich, a także królewskiej rodziny Sobieskich. Tradycje lecznicze tej miejscowości sięgają XVII w. (m.in. przebywał tu na kuracji król Jan III Sobieski). W okresie zabórów Horyniec znalazł się pod panowaniem austriackim, a obie wojny światowe zadały mu dotkliwe straty (*Atlas...* 1990; *Uzdrowiska...* 1999).

Podstawą działalności leczniczej są wydajne źródła wód mineralnych (słabozmineralizowane wody siarkowe z dużą ilością pierwiastków śladowych) oraz złoża borowiny. Profil leczniczy obejmuje: choroby reumatyczne i narządów ruchu. Z uwagi na łagodny klimat Horyniec polecany jest osobom cierpiącym na różne postacie nadciśnienia tętniczego. Uzdrowisko dysponuje 4 sanatoriami. Największe - Centrum Rehabilitacji Rolników - liczy 200 miejsc. Sanatorium „Metalowiec” (120 miejsc) usytuowane jest w odbudowanym ze zniszczeń wojennych pałacyku myśliwskim Ponińskich.

IWONICZ-ZDRÓJ (uzdrowisko mineralne borowinowe, podgórskie)

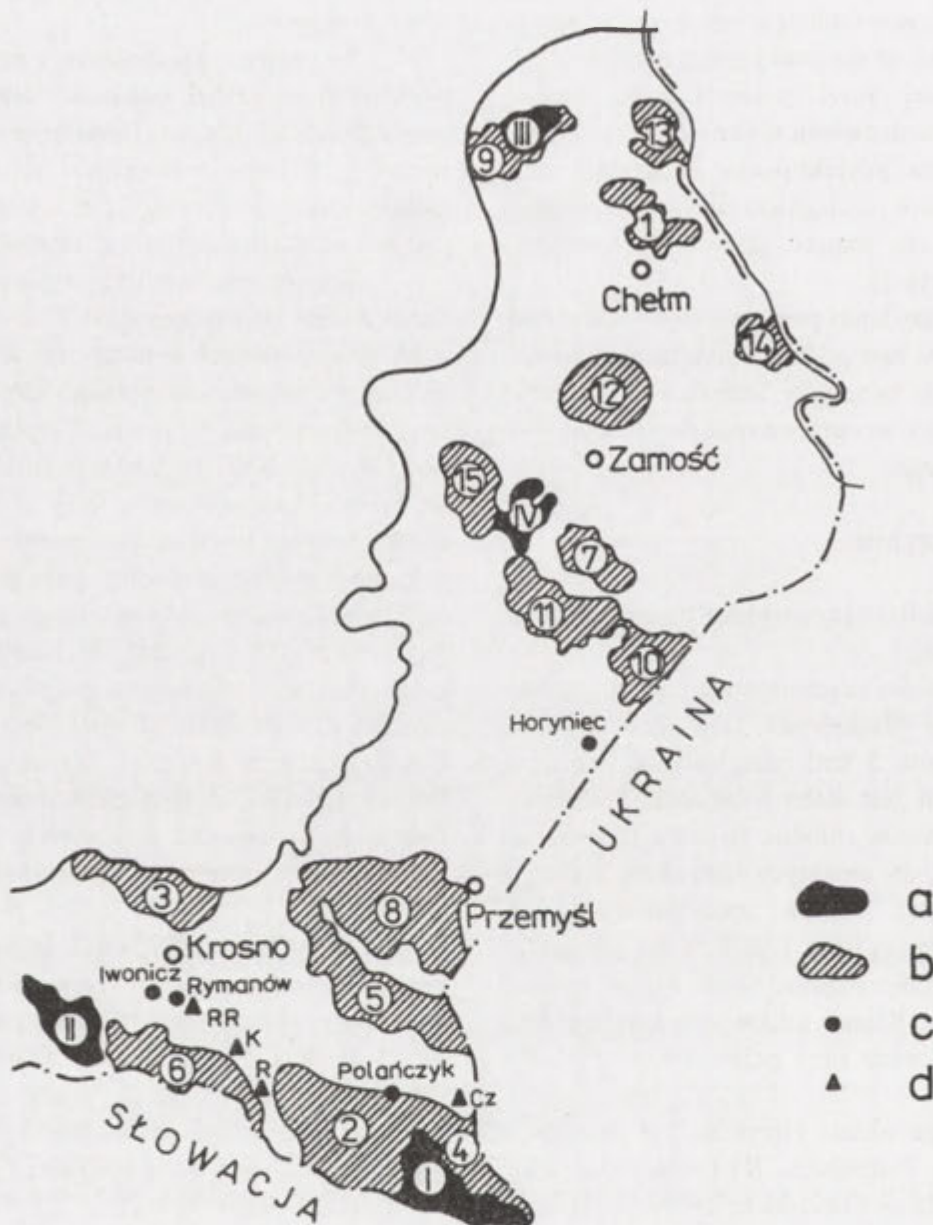
To jedno z najstarszych i najbardziej malowniczych uzdrowisk polskich - leży w brzeźnej strefie Beskidu Niskiego. Dominującym elementem rzeźby są łagodne wzniesienia porośnięte lasami jodłowo-bukowymi, osiągające 500-600 m n.p.m. i głęboko wcięta dolina Potoku Iwoniczego.

Bogactwem Iwonicza są przede wszystkim liczne źródła wód leczniczych. Pierwsze wzmianki o ich właściwościach znajdują się w dziele balneologicznym lekarza nadwornego króla Stefana Batorego - Wojciecha Oczko pt: „Cieplice”, wydanym w 1578 r. W XVII w. uzdrowisko było już znane we Francji. Lecz dopiero w XIX w. rodzina Załuskich - właścicieli Iwonicza - nadała mu charakter znanego i cenionego również poza granicami kraju uzdrowiska, chętnie odwiedzanego przez znanych artystów, poetów i malarzy. W latach poprzedzających drugą wojnę światową leczyło się tu i wypoczywało 12 tys. osób rocznie (Leszczycki 1939). Bywali tu między innymi J. Kiepusa, A. Didur, W. Pol, A. Grotger. Z tego okresu zachowała się w dobrym stanie ciekawa drewniana architektura pensjonatowa w centrum uzdrowiska (Michalak 1995a).

Już w roku 1839, pojawiła się w literaturze fachowej pierwsza analiza chemiczna miejscowych wód leczniczych, a prof. J. Dietl - prekursor balneologii polskiej nazwał Iwonicz „księciem wód jodowych”. Są to wody chlorkowo-wodorowęglanowo-sodowe, bromkowe, jodkowe, żelaziste, borowe a także borowina (Kruczek, Weseli 1987; Michalak 1995a).

Właściwości klimatu miejscowego doceniane były już dawno. Dr B. Lutostański pisał: *... „klimat Iwonicza powinien być zaliczany do szczęśliwych klimatów umiarkowanych, zdrowiu bardzo sprzyjających”* (Krawczyk 1975).

Jest to klimat o umiarkowanym natężeniu bodźców atmosferycznych. Charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (temperatura stycznia -5.3°C , dni mroźnych - 26, dni z pokrywą śnieżną - 100) i umiarkowanie ciepłym latem (średnia temperatura lipca wynosi 16.8°C , a dni gorących jest niewiele - 23). Komfort termiczny w godzinach okołopołudniowych obserwuje się przez 175 dni w roku. Suma roczna opadów wynosi 890 mm.

Ryc. 1. Uzdrawiska i obszary chronione pogranicza polsko-ukraińskiego (wymienione w porządku alfabetycznym)

a - Parki narodowe:

I - Bieszczadzki, II - Magurski, III - Poleski, IV - Roztoczański

b - Parki krajobrazowe:

1 - Chełmski, 2 - Ciśniańsko-Wetliński, 3 - Czarnorzecko-Strzyżowski, 4 - Doliny Sanu, 5 - Gór Słonnych, 6 - Jaśliski, 7 - Krasnobrodzki, 8 - Pogórze Przemyskiego, 9 - Poleski, 10 - Południoworoztoczański, 11 - Puszczy Solskiej, 12 - Skierbieszowski, 13 - Sobiborski, 14 - Strzelecki, 15 - Szczebrzeszyński

e - Uzdrawiska czynne

d - Uzdrawiska projektowane:

Cz - Czarna Góra, K - Komańcza, R - Rabe, RR - Rudawka Rymanowska

Health resorts and protected areas on the Polish-Ukrainian borderland

a - National Parks

b - Landscape Parks

c - Health resorts

d - Planned health resorts

Cechą charakterystyczną klimatu Iwonicza jest dość duża liczba dni z mgłą - 52 i z silnym wiatrem - 30, oraz okresowy niedobór energii słonecznej zaznaczający się w centrum uzdrowiska, szczególnie w chłodnej porze roku (średnia roczna liczba godzin ze słońcem około 1400). Te cechy klimatu lokalnego uzdrowiska wynikają z jego położenia w wąskiej, południkowo usytuowanej dolinie Potoku Iwoniczkiego.

Uzdrowisko charakteryzuje się dobrymi warunkami higienicznymi powietrza (jest opalane gazem). Jedynie w pobliżu warzelni soli produkującej iwoniczką sól leczniczą zauważa się, zwłaszcza latem, wzrost stężenia aerozolu w postaci chlorku sodu i jodu. Aerozol ten ma właściwości lecznicze (Górniok i in. 1984).

Profil leczniczy Iwonicza jest dość szeroki i obejmuje schorzenia narządów ruchu, choroby reumatyczne i neurologiczne, układu pokarmowego, oddechowego, schorzenia ginekologiczne. Uzdrowisko dysponuje około 1600 miejscami w 14 sanatoriach. Największym obiektem leczniczym jest Szpital Uzdrowiskowy „Excelsior” (270 miejsc) i sanatorium „Górnik” (230 miejsc), a zakład przyrodoleczniczy należy do najnowocześniejszych w Polsce. Iwonicz przyjmuje rocznie około 30 tys. kuracjuszy (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. II 1996).

POLAŃCZYK (uzdrowisko mineralne, podgórskie)

Polańczyk leży w północnej części Bieszczadów Zachodnich, 20 km na południe od Leska, przy tzw. małej obwodnicy bieszczadzkiej.

Część uzdrowiskowa usytuowana jest na wąskim półwyspie, na zachodnim brzegu powstałego w 1968 r. Jeziora Solińskiego, zwanego popularnie „Bieszczadzkim morzem”. Jezioro Solińskie spełnia nie tylko rolę największego w Karpatach zbiornika retencyjnego (o pojemności 474 mln m³), ale również ma znaczenie rekreacyjne, a jego wody mają I klasę czystości.

Uzdrowisko w Polańczyku powstało niedawno. W latach 70. odkryto tu źródła słabozmineralizowanych wód wodorowęglanowo-sodowych, chlorkowych, bromkowych, jodkowych, fluorkowych, borowych o zasobach około 8 m³ na godzinę (Kruczek, Weseli 1987; *Uzdrowiska...* 1999).

Na klimat lokalny oddziałuje przede wszystkim obecność dużego zbiornika wodnego. Zima jest tu umiarkowanie chłodna (temperatura stycznia -4.7°C, dni mroźnych - 25, dni z pokrywą śnieżną - 97. Lato - umiarkowanie ciepłe (tempera-

tura lipca 16.6°C, niewiele jest dni gorących - 20. Dni z komfortem termicznym w godzinach okołopołudniowych 168. Dobre warunki solarne (około 1500 godzin ze słońcem w roku. Suma roczna opadów - 920 mm. Bardzo dobre warunki higieniczne powietrza.

Ocieplający wpływ Jeziora Solińskiego zaznacza się jesienią, a ochładzający wiosną. Notuje się tu znaczną liczbę mgieł (75 dni w roku) oraz duże prędkości wiatru, szczególnie w okresie jesienno - zimowym (Krawczyk 1981a).

Polańczyk specjalizuje się w leczeniu chorób narządów ruchu, reumatycznych i dróg oddechowych (m.in. pylicy płuc). W 7 sanatoriach, z których największe - „Siarkopol” dysponuje 200 miejscami, leczy się rocznie około 10 tys. osób. Do dyspozycji turystów pozostaje jeszcze Wojskowy Zespół Wypoczynkowy „Jawor”(520 miejsc). Szacuje się, że do Polańczyka przyjeżdża corocznie 180 tys. osób, a istniejąca baza noclegowa powiększa się o miejsca w gospodarstwach agroturystycznych (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. II 1996).

RYMANÓW- ZDRÓJ (uzdrowisko mineralne borowinowe, podgórskie)

Nieopodal Iwonicza (6 km na południowy wschód), lecz w nieco innych warunkach orograficznych, leży Rymanów-Zdrój. Charakterystycznym elementem rzeźby uzdrowiska jest szeroka dolina rzeki Tabor wraz ze swym prawym dopływem Czarnym Potokiem. Dolina otoczona jest, podobnie jak w Iwoniczu, łagodnymi wzniesieniami pokrytymi lasem bukowo-jodłowym stanowiącym pozostałość puszczy karpackiej.

Rymanów ma klimat o umiarkowanym i silnym natężeniu bodźców atmosferycznych. Zima - umiarkowanie chłodna (średnia temperatura stycznia -5,5°C, dni mroźnych - 31, dni z pokrywą śnieżną - 106). Lato jest tu umiarkowanie ciepłe (temperatura lipca wynosi 16,1°C, dni gorących - 24. Dni z komfortem termicznym w godzinach okołopołudniowych - 171 rocznie. Suma roczna opadów 930 mm. Dobre warunki solarne. Osobliwością klimatu miejscowego jest występowanie silnych wiatrów typu fenowego zwanych „wiatrami rymanowskimi”. Wieją one z południa, wzdłuż szerokiej doliny Taboru, przeważnie w chłodnej porze roku (Krawczyk 1977). Podobnie jak w Iwoniczu - (Rymanów jest też opalany gazem) panują tu bardzo dobre warunki higieniczne powietrza (tab. 1, 2).

Założycielami uzdrowiska byli Anna i Stanisław Potoccy - właściciele tych ziem. W drugiej połowie XIX w. wybudowano łazienki, zakład kąpielowy, pijalnię i kilka willi. W 1885 roku utworzono tu kolonie leczniczą dla dzieci. Fakt ten został uwieczniony zapisem w miejscowym kościele: *"Założyciele zdrojowiska Stanisław i Anna z Działyńskich hr. Potoccy oddali odkryte przez się w 1876 r. źródła lecznicze schorzałej ludzkości, a tworząc I Krajową Kolonię Leczniczą dla dzieci w Rymanowie-Zdroju stworzyli dzieło miłosierdzia dla młodzieży i dlatwy polskiej, które ku czci ich pamięci na wieki jest poświęcone. Idźmy w ich ślady"*(Ptaszycka-Jackowska i inni, cz. II, 1996). Od tej pory uzdrowisko nastawione jest głównie na leczenie najmłodszych.

Zarówno pierwsza, jak i druga wojna światowa, nie oszczędziły Rymanowa-Zdroju; prawie wszystkie obiekty lecznicze uległy zniszczeniu i dewastacji. Okres powojenny - to odbudowa i modernizacja sanatoriów dziecięcych oraz stworzenie odpowiednich warunków do leczenia dorosłych (w 1966 r. oddano do użytku nowoczesny Szpital Uzdrowiskowy „Eskulap”).

Podstawą działalności leczniczej uzdrowiska są wody chlorkowo-wodorowęglanowo-sodowe, jodkowe, bromkowe, borowe, o wydajności 0,8 m³ na godzinę oraz złoża borowiny z domieszką jodu i siarczanów. Woda ze źródła „Kludnia” to jedna z najsilniejszych w Europie szczaw solankowo-sodowych (Atlas... 1990; Michalak 1995b; Uzdrowiska... 1999).

Profil leczniczy uzdrowiska obejmuje choroby układu oddechowego, moczowego, krążenia i reumatyczne (u dzieci) oraz choroby układu oddechowego (w tym dychawica oskrzelowa, pylica płuc) i krążenia (u dorosłych).

Wśród 8 sanatoriów przeznaczonych dla dzieci, największym obiektem leczniczym jest Dziecięcy Szpital Uzdrowiskowy „Ziemowit” dysponujący 320 miejscami, również dla towarzyszących dzieciom matek. Lecznictwo dorosłych dysponuje 2 sanatoriami („Stomil” i „Słoneczna”) na około 200 miejsc. Szacuje się, że corocznie leczy się w Rymanowie około 10 000 chorych, w tym 7000 dzieci.

Uzdrowiska projektowane

CZARNA GÓRNA (uzdrowisko projektowane, mineralne, górskie)

Jest to wieś o charakterze rolniczo-leśnym, usytuowana w odległości 17 km na południowy wschód od Ustrzyk Dolnych, w pobliżu granicy z Ukrainą.

Klimat charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (temperatura stycznia -5.3°C, dni mroźnych jest około 35, z pokrywa śnieżną - 94. Lato - umiarkowanie ciepłe, średnia temperatura lipca 15,8°C, dni gorących niewiele - 20. Obserwuje się tu 170 dni z komfortem termicznym w godzinach okołopołudniowych. Dobre warunki solarne - około 1500 godzin ze słońcem w roku. Roczna suma opadów wynosi tu około 1050 mm (Krawczyk 1980 b).

W Czarnej występuje bogactwo wód mineralnych, odkrytych w trakcie eksploatacji ropy naftowej w miejscowej kopalni. Są to głównie solanki jodkowe zbliżone swoim składem chemicznym do krynickiego „Zubera”, a ponadto wody wodorowęglanowo-chlorkowo-sodowe, bromkowe, jodkowe, borowe oraz wody siarkowe o różnym stopniu mineralizacji i zasobach około 100 m³ na dobę. Wody mineralne występują już na głębokości 140 m (Papierkowski 1973). Profil leczniczy przyszłego uzdrowiska obejmować będzie choroby narządów ruchu, układu trawienia i oddechowego.

Z uwagi na swoje położenie u zbiegu tzw. wielkiej i małej obwodnicy bieszczadzkiej, rozwija się tu na razie funkcja turystyczna, czemu służą ośrodki turystyczne „Nafta”, „Na kresach”(107 miejsc), schronisko PTTK i schronisko młodzieżowe (45 miejsc).

KOMAŃCZA (uzdrowisko projektowane, klimatyczne, podgórskie)

Ta stara wieś założona w 1512 r. na prawie wołoskim, znajduje się na pograniczu Bieszczadów i Beskidu Niskiego, w dolinie rzeki Osławica i potoku Barbarka (zwanym również Komanieckim Potokiem). Komańczę otaczają wzniesienia nie przekraczające na ogół 700 m n.p.m., pokryte lasem jodłowo-świerkowym.

Komańcza jest dużym skupiskiem ludności łemkowskiej, toteż zachowały się tu zabytki ich kultury materialnej, na przykład cerkiew prawosławna z 1802 r. Walory środowiska przyrodniczego i dogodna komunikacja sprawiły, że już w okresie międzywojennym Komańcza pełniła funkcję

miejsowości letniskowej (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. II, 1996).

Panuje tu klimat o umiarkowanym natężeniu bodźców atmosferycznych, który charakteryzuje się umiarkowanie chłodną zimą (temperatura stycznia $-5,2^{\circ}\text{C}$, dni mroźnych - 38 oraz 105 dni z pokrywą śnieżną). Lato jest tu umiarkowanie ciepłe z temperaturą lipca $15,6^{\circ}\text{C}$, dni gorących - 19, około 180 dni z komfortem termicznym w godzinach okołopołudniowych, 880 mm opadów w roku, a także dobre warunki solarne - około 1500 godzin ze słońcem (Krawczyk 1980a).

Z uwagi na niewielką wydajność miejscowych źródeł wód siarkowych i wodorowęglanowo-sodowo-wapniowych przewiduje się utworzenie tu uzdrowiska klimatycznego, w którym leczyć się będzie choroby układu oddechowego, narządów ruchu, choroby gościcowe i zawodowe. Na razie Komańcza pełni z powodzeniem funkcje turystyczną (ośrodek sportów zimowych).

RABE (uzdrowisko projektowane, mineralne, górskie)

Malowniczo położona u podnóża Chryszczatej (około 1000 m n.p.m.) około 5 km na południowy-zachód od Baligrodu, miejscowość ta ma długoletnią historię. Założona na prawie wołoskim w 1552 r. należała do rodziny Balów, a w 1921 roku liczyła 300 mieszkańców. W wyniku działań akcji „Wisła” w 1947 roku, ludność miejscowa została wysiedlona i teren ten jest obecnie zupełnie niezagospodarowany. W okolicy znajdują się dwa ośrodki wypoczynkowe: „Zelmer”(w Bystrem) oraz „Wisn”(w Baligrodzie).

Klimat Rabego charakteryzuje się znacznym natężeniem bodźców atmosferycznych. Zima jest tu umiarkowanie chłodna (średnia temperatura stycznia - $4,9^{\circ}\text{C}$, 32 dni mroźne, 98 dni z pokrywą śnieżną. Lato - umiarkowanie ciepłe ze średnią temperaturą lipca $16,2^{\circ}\text{C}$, dni gorących - 23. Suma roczna opadów 890 mm, dobre warunki solarne - około 1500 godzin ze słońcem w roku (Krawczyk 1981 b).

Wody mineralne odkryte w Rabem należą do słabozmineralizowanych wodorowęglanowo-sodowo-siarczkowych z domieszką arsenu oraz fluoru. Występują także wody z zawartością siarkowodoru. Są one pod względem balneologicznym, - obok wód Kudowy-Zdroju - unikatowe, tak w skali krajowej, jak i europejskiej (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. II, 1996).

Ze względu na walory krajobrazowe i klimatyczne, a także jakość wód mineralnych, Rabe może stać się uzdrowiskiem o znaczeniu międzynarodowym. Będzie się tu leczyć choroby gruczołów wydzielania wewnętrznego, układu krwionośnego, oddechowego i stany wyczerpania ogólnego ustroju.

RUDAWKA RYMANOWSKA (uzdrowisko projektowane, mineralne, podgórskie)

Opisując zasoby lecznicze pogranicza polsko-ukraińskiego, warto wspomnieć jeszcze o Rudawce Rymanowskiej, z uwagi na duże zasoby wód leczniczych. Wieś ta położona w Beskidzie Niskim należy do pasma uzdrowiskowego Iwonicz-Rymanów.

Klimat miejscowy charakteryzuje się słabymi i umiarkowanymi bodźcami atmosferycznymi. Znajdują się tu solanki jodobromowe, w tym wody termalne o temperaturze $+48^{\circ}\text{C}$ i zasobach 8 m^3 na godzinę. Natrafiono tu także na wody siarkowe o zasobach 10 m^3 na godzinę (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. II, 1996).

Profil leczniczy przyszłego uzdrowiska w Rudawce Rymanowskiej będzie wynikał z aktualnych potrzeb. Prawdopodobnie będzie to uzdrowisko dziecięce.

Walory przyrodnicze oraz infrastruktura lecznictwa i turystyki pogranicza polsko-ukraińskiego

Obszary chronione

Najcenniejsze zasoby środowiska przyrodniczego pogranicza polsko-ukraińskiego tworzą ekologiczny system obszarów chronionych, na który składają się: parki narodowe (4), parki krajobrazowe (15), obszary chronionego krajobrazu (17) i rezerwaty przyrody (96). Obszary chronione badanego obszaru obejmują ponad milion hektarów (tab. 3), z czego ponad połowa usytuowana jest na ziemi krośnieńskiej (ryc. 1). Tu znajdują się:

- 2 parki narodowe (Bieszczadzki i Magurski),
- 5 parków krajobrazowych (Ciśniańsko-Wetliński, Doliny Sanu, Gór Słonnych, Jaśliński, Czarnorzecko-Strzyżowski),
- 26 rezerwatów przyrody,
- 3 obszary chronionego krajobrazu.

Tabela 3. Obszary chronione i ich powierzchnia na pograniczu polsko-ukraińskim (Breymeyer 1997; Radziejowski 1996)

Rodzaj	liczba	powierzchnia (ha)
Parki narodowe	4	65 255
Parki krajobrazowe	15	366 697
Obszary chronionego krajobrazu	17	621 563
Rezerваты przyrody	96	8 542
Razem	132	1062 057

– Bieszczadzki Park Narodowy (o powierzchni około 28 tys. ha) obejmuje najwyższe szczyty i masywy Bieszczadów Zachodnich. Około 80% powierzchni Parku stanowią lasy z przewagą buka, a jego osobliwością są bezleśne grzbiety górskie zwane połoninami. Utworzenie w 1973 r. tego obszaru chronionego zapobiegło degradacji środowiska w wyniku prowadzonej tu gospodarki hodowlanej i pozyskiwania drewna. Pojemność turystyczna wynosi około 7 tys. osób na dzień (Baranowska-Janota 1996). Bieszczadzki Park Narodowy wraz z dwoma parkami krajobrazowymi (Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetliński) wchodzi w skład Transgranicznego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”, położonego na pograniczu Polski, Słowacji i Ukrainy (Breymeyer 1997).

– Magurski Park Narodowy (około 20 tys. ha) utworzony został w 1995 r. Położony jest w Beskidzie Niskim, charakteryzuje się typowym krajobrazem beskidzkim na który składają się wzgórza sięgające 800 m n.p.m., poprzecinane dolinami rzek. Aż 87 % powierzchni Parku stanowią lasy, pojemność turystyczna wynosi 5 tys. osób na dzień.

Parki krajobrazowe leżące na ziemi krośnieńskiej zostały utworzone dopiero w 1992 r. na powierzchni około 152 tys. ha. Są to:

– Ciśniańsko-Wetliński - obejmujący szereg grzbietów bieszczadzkich oddzielonych od siebie malowniczymi przełomami rzek. Obszar całkowicie zalesiony.

– Doliny Sanu - to grzbiet Otrytu i przełom Sanu. Porośnięty jest lasem bukowo-jodłowym

stanowiącym najbogatszą w Bieszczadach ostoję zwierzyzny.

– Gór Słonnych (około 700 m n.p.m.), sięga aż po Pogórze Przemyskie. Obszar w znacznym stopniu zalesiony.

– Jaśliński, położony jest w Beskidzie Niskim między przełęczami Łupkowską i Dukielską. Obejmuje tereny pogranicza polsko-słowackiego. Obszar prawie całkowicie zalesiony.

– Czarnorzecko-Strzyżowski - znajduje się na pograniczu Karpat i Północnego Podkarpacia. Pokrycie terenu stanowią lasy i użytki rolne.

Łącznie - te parki krajobrazowe mogą być odwiedzane przez około 125 tys. osób dziennie (Baranowska-Janota 1996).

Wymienić tu należy jeszcze, drugi co do wielkości w Polsce - Park Krajobrazowy Pogórza Przemyskiego z charakterystycznym, rusztowym układem grzbietów górskich, przeciętych równoleżnikowo dolinami Sanu i Wiaru.

Wśród pozostałych obszarów chronionych pogranicza polsko-ukraińskiego na pierwszym miejscu, ze względu na walory przyrodnicze i krajobrazowe, należy wymienić położony na Roztoczu i Równinie Biłgorajskiej, zwarty system ochrony środowiska złożony z ponad 20 rezerwatów przyrody, 5 parków krajobrazowych i 1 parku narodowego. W skład tego systemu wchodzi:

– Roztoczański Park Narodowy zajmujący powierzchnię około 8 tys. ha. Został utworzony dopiero w 1974 r., jednak historia jego powstania wiąże się z tradycjami ochrony przyrody kultywowanymi w Ordynacji Zamojskiej od XVI w. Na terenie Parku znajduje się 5 rezerwatów ścisłych.

Najcenniejszym elementem jego przyrody są bogate i zróżnicowane drzewostany, w tym bory jodłowe i buczyna karpacka. Ocenia się, że w ciągu roku odwiedza Park około 100 tys. osób (Kotuła 1993). Na podkreślenie zasługuje współpraca geografów polskich (z UMCS w Lublinie) i ukraińskich (z Uniwersytetu we Lwowie), mająca na celu ochronę i zagospodarowanie zasobów przyrodniczych tego Parku.

– Park Krajobrazowy Puszczy Solskiej - typowo leśny, z systemem niewielkich wodospadów w przełomowych odcinkach rzek,

– Krasnobrodzki Park Krajobrazowy - z charakterystycznymi wydmami w dolinie Wieprza,

– Parki Krajobrazowe Skierbieszowski i Szczepreszyński charakteryzujące się malowniczymi wąwozami lessowymi,

– Południoworostoczański Park Krajobrazowy z najcenniejszym zbiorowiskiem leśnym - buczyną karpacką i borem jodłowym oraz osobliwością geologiczną - fragmentami skamieniałych drzew w okolicach Hrebennego.

Na obszary chronione północnej części pogranicza polsko-ukraińskiego obejmującego Wyżynę Zachodniowotyńską i Polesie Zachodnie składają się: 1 park narodowy, 4 parki krajobrazowe, 4 obszary chronionego krajobrazu i 16 rezerwatów przyrody.

– Poleski Park Narodowy utworzony został w 1990 r. na obszarze 9 648 ha. Jest to Park o charakterze wodno-torfowiskowym. Najcenniejszym elementem szaty roślinnej są tu rozległe torfowiska porośnięte karłowatą sosną, brzozą i wierzbą. Wokół tego obszaru chronionego rozpościera się:

– Poleski Park Krajobrazowy - obszar równinny z charakterystycznymi zagłębieniami wypełnionymi bagnami i trudno dostępnymi jeziorami,

– Sobiborski Park Krajobrazowy o charakterze leśnym. Na szczególną uwagę zasługuje roślinność wodna i torfowiskowa porastająca bagna i brzegi jezior,

– Chełmski Park Krajobrazowy o urozmaiconym krajobrazie - od masywnych wyniosłości Pagórów Chełmskich do płaskich zagłębień wypełnionych torfami.

– Strzelecki Park Krajobrazowy - leży w widłach Bugu i Wełnianki i chroni wielogatunkowe kompleksy Lasów Strzeleckich.

Zabytki kultury materialnej

Wielowiekowe sąsiedztwo kilku narodowości zamieszkujących pogranicze polsko-ukraińskie i różnorodność ich kultur sprawiły, że na ziemiach tych spotkać można wiele zabytków i śladów kultury materialnej.

Do walorów kulturowych pogranicza polsko-ukraińskiego zaliczyć należy w pierwszym rzędzie:

– zabytki architektury sakralnej, kościoły, klasztory i miejsca kultu religijnego (Biecz, Chełm, Dukla, Krasnobród, Krosno, Leżajsk, Lubaczów, Przemyśl, Kalwaria Paławska, Tomaszów Lubelski),

– stare zespoły urbanistyczne (Biecz, Jarosław, Krosno, Przemyśl, Zamość),

– zabytki budownictwa rezydencjalnego, pałace i zamki (Dubiecko, Lesko, Krasiczyn, Łańcut, Przemyśl),

– zabytki sztuki obronnej, ruiny zamków królewskich, magnackich i rycerskich (Odrzykoń, Krupne, Kryłów, Lubaczów, Przemyśl, Załuż),

– muzea, w tym związane z życiem osób zasłużonych dla kultury polskiej (Marii Konopnickiej w Żarnowcu, Ignacego Krasickiego w Dubiecku).

Atrakcję turystyczną stanowi też Muzeum Przemysłu Naftowego im. *I. Łukasiewicza* w Bóbrce. Założona tu w roku 1854 kopalnia ropy naftowej jest jeszcze czynna, a w pobliskim Krośnie znajduje się muzeum lamp naftowych.

Wiele zabytków dawnego budownictwa wiejskiego zgromadzono w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, w Muzeum Rzemiosł Ludowych w Biłgoraju, Przemyślu, Przeworsku. Najwięcej oryginalnych zabudowań wiejskich zachowało się jeszcze we wsi Bandrów koło Ustrzyk Dolnych.

W przeszłości, tereny położone w południowej części pogranicza polsko-ukraińskiego zamieszkałe były przez Łemków i Bojków, grupę etniczną wyznania grekokatolickiego, należącą do ukraińskiego obszaru językowego, całkowicie rozproszoną w wyniku przymusowych wysiedleń w 1947 r. Dlatego też niewiele śladów ich kultury materialnej zachowało się do dzisiejszych czasów. Pozostały przede wszystkim zabytki sztuki sakralnej - kilkadziesiąt drewnianych cerkwi, z ikonostasami o dużej wartości artystycznej. Do najcenniejszych ikon zaliczyć należy XVI - wieczny obraz Matki Boskiej Bieszczadzkiej znajdujący się w Jasieniu. Najpiękniejsze cerkwie znajdują się w

Czarnej Górnjej, Komańczy, Michniowcu, Równi, Rzepedzi, Turzańsku, w Smolniku nad Sanem i w Smolniku nad Osławą. Również na Roztoczu zabytkowe cerkwie zachowały się w Hrebennem, Woli Wielkiej i Bruśnie Nowym.

Spotkać też jeszcze można typowe chaty łemkowskie (Krempna, Komańcza), a także stare cmentarze, kapliczki, figury i krzyże przydrożne. Ciekawy zespół krzyży przydrożnych znajduje się w Bystrem i Michniowcu. Wiele zabytków kultury łemkowskiej zgromadzono w Izbie Pamięci Kultury łemkowskiej w Zydranowej koło Tylawy (Groch, Kurek 1995).

Z historią tych ziem wiązą się także miejsca walk pierwszej i drugiej wojny światowej (do najczęściej odwiedzanych należy tzw. Dolina Śmierci w Dukli - cmentarz upamiętniający walki o Przełęcz Dukielską we wrześniu 1944 r., które pochłonęły 130 tys. ofiar).

Baza noclegowa lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki

O możliwościach rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki na pograniczu polsko-ukraińskim decydują nie tylko walory przyrodnicze tych ziem, lecz także stopień zagospodarowania z punktu widzenia potrzeb obu tych funkcji. Najważniejszym czynnikiem jest dostateczna liczba obiektów turystycznych o odpowiednim poziomie usług hotelarskich i gastronomicznych.

Ogólnodostępna baza noclegowa na pograniczu polsko-ukraińskim przedstawia się raczej skromnie (tab. 4). Składają się na nią: 34 hotele, 3

motele, 18 pensjonatów, 20 domów wycieczkowych, 9 schronisk, 70 schronisk młodzieżowych. Uzupełnieniem tej bazy są pokoje gościnne, kempingi i pola biwakowe (*Turystyka...*, 1998). We wszystkich tych obiektach znajduje się około 19 tysięcy miejsc noclegowych, w tym całorocznych zaledwie 5,5 tysiąca. Prawie połowa obiektów turystycznych i miejsc noclegowych usytuowana jest w południowej części pogranicza polsko-ukraińskiego - na ziemi krośnieńskiej. Tutaj, oprócz ogólnodostępnej bazy noclegowej w obiektach turystycznych, dochodzą jeszcze miejsca w sanatoriach (tab.5).

Trzeba dodać, że na badanym obszarze znajduje się pokaźna liczba (137) ośrodków wczasowych, na ogół branżowych, które dysponują około 10 tysiącami miejsc (w tym 2,5 - całorocznych). Najwięcej takich ośrodków można znaleźć w byłym województwie chełmskim (62) i krośnieńskim (41).

Mały udział prywatnej bazy noclegowej (pokoje gościnne), która skupia się przeważnie w Iwoniczu, Rymanowie, Solinie i Polańczyku, wynika z jednej strony z niskiego standardu mieszkań, z drugiej, z braku tradycji letniskowych w tym regionie Polski. Lansowana ostatnio agroturystyka dysponuje zaledwie 1000 miejsc noclegowych. Trzeba dodać, że w wyniku wyludnienia tych ziem po drugiej wojnie światowej, ruch turystyczny zamarł na wiele lat i odrodził się dopiero w latach sześćdziesiątych (Ptaszycka-Jackowska i inni cz. III, 1996).

Tabela 4. Obiekty i miejsca noclegowe dla turystyki na pograniczu polsko-ukraińskim (*Turystyka...* 1998)

	Liczba obiektów	Liczba miejsc noclegowych	Liczba miejsc całorocznych
Hotele	34	2126	1965
Motele	3	101	101
Pensjonaty	18	689	562
Domy wycieczkowe	20	1422	1071
Schroniska	9	329	229
Schroniska młodzieżowe	70	2490	494
Zespoły domków	30	1360	27
Pokoje gościnne	168	1780	1004
Kempingi	11	2683	-
Pola biwakowe	50	5688	-
Razem	413	18668	5453

Infrastrukturę lecznictwa uzdrowiskowego cechują z jednej strony znaczne zasoby tworzyw leczniczych takich jak wody mineralne różnych typów i borowina, z drugiej zaś - stosunkowo niewielka liczba czynnych uzdrowisk (Horyniec, Iwonicz, Polańczyk, Rymanów).

15% przyjazdów odbywa się w celach typowo turystycznych, przy czym Ukraińcy najczęściej odwiedzają południowo-wschodnie obszary kraju, bądź Polskę centralną (Radkowska 1997). Według danych z 1997 r. turysta z Ukrainy zostawia w Polsce około 170 USD. Średnio dziennie wydaje on w

Tabela 5. Liczba miejsc w uzdrowiskach czynnych i projektowanych (Ptaszycka-Jackowska i in. cz. II, 1996)

Miejscowość	Miejsca w sanatoriach	Miejsca noclegowe w obiektach turystycznych	Razem
Czarna Góra	-	150	150
Horyniec - Zdrój	410	-	410
Iwonicz -Zdrój	1587	887	2474
Komańcza	-	174	174
Polańczyk	1063	560	1623
Rabe	-	317(Bystre)	317
Rudawka Rymanowska	-	100	100
Rymanów -Zdrój	1126	700	1826
Razem	4186	2888	7074

Do obiektów turystycznych zaliczono hotele, pensjonaty, domy wycieczkowe, schroniska i kwatery prywatne.

Poza wymienionymi w tabeli 5 miejscowościami, noclegi w obiektach turystycznych można znaleźć w: Ustrzykach Górnych, Ustrzykach Dolnych, Lesku, Sanoku, Krasicyźnie w Olszanach koło Przemyśla, a na Rostoczcu: w Krasnobrodzie i Zwierzyńcu.

Transgraniczny ruch turystyczny

Miarą rozwoju stosunków dwustronnych pomiędzy Polską a Ukrainą (również w zakresie lecznictwa uzdrowiskowego i turystyki) jest liczba obywateli odwiedzających oba kraje. W turystyce wyjazdowej mieszkańców Ukrainy Polska zajmuje jedno z czołowych miejsc. Pomimo imponującego wzrostu liczby obywateli Ukrainy odwiedzających Polskę (tab.6), trzeba jednak zauważyć, że 60% tych podróży to przyjazdy krótkie (na 2-3 dni), mające na celu dokonanie zakupów. Pozostałe motywy odwiedzin odgrywają mniejszą rolę i tylko

Polsce 37 USD (*Turystyka...1998*).

O liczbie Polaków odwiedzających Ukrainę można wnioskować na podstawie danych o ruchu granicznym na przejściach polsko-ukraińskich (tab. 7). Zamieszczone w tabeli dane wskazują, że liczba ta jest kilkakrotnie mniejsza niż liczba Ukraińców przyjeżdżających do Polski i wykazywała aż do 1997 r. tendencję spadkową.

Nieco inaczej niż opisano wyżej, przedstawia się struktura przyjazdów Polaków na Ukrainę. Turyści polscy przyjeżdżają na Ukrainę najczęściej na 3-4 dni. Są to przeważnie wyjazdy indywidualne mieszkańców pogranicza polsko-ukraińskiego. W strukturze wyjazdów (dane z 1995 r.) obserwuje się dość duży udział wyjazdów w celach biznesowych (32%), odwiedzin krewnych i znajomych (28%), zakupy (26%). Wyjazdy wypoczynkowe i poznawcze stanowiły

Tabela 6. Przyjazdy do Polski obywateli Republiki Ukrainiejskiej (w tys.) (*Turystyka... 1998*)

Rok	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Liczba odwiedzających	1951.9	2301.6	3154.8	4735.7	5212.9	5351.5	4211.9

Tabela 7. Ruch graniczny obywateli polskich na przejściach polsko-ukraińskich (w tys.)
(Radkowska 1997; Komornicki 1999)

Rok	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Liczba przekroczeń granicy	749.0	703.7	477.8	455.0	411.6	276.6	346.0

13%, przy czym organizowane przez biura turystyczne to zaledwie 4% wszystkich podróży na Ukrainę (Radkowska 1997).

Należy przypuszczać, że w przyszłości struktura ruchu transgranicznego pomiędzy Polską i Ukrainą zmieni się na korzyść większego udziału typowej turystyki i wypoczynku. Brak tak zwanego małego ruchu granicznego oraz nowych przejść granicznych dla turystów pieszych nie sprzyja wzrostowi ruchu turystycznego. Na razie osobowy ruch graniczny odbywa się poprzez drogowe przejścia w Dorohusku (Jagodzin), Zosinie (Ustług), Hrebennem (Rawa Ruska), Korczowej (Krakowiec) i Medyce (Szebinia). Przejścia kolejowe znajdują się w Dorohusku, Hrubieszowie, Rawie Ruskiej i Przemyśle. Na granicy polsko-ukraińskiej znajdują się jeszcze 3 czynne okresowo przejścia: Dołhobyczów-Ukrainka, Malhowice-Nizankowicze, Krościenko-Smolnica o statusie tzw. uproszczonego ruchu granicznego (Komornicki 1999).

Podsumowanie

Pogranicze polsko - ukraińskie to bardzo zróżnicowany przyrodniczo obszar obejmujący głównie Karpaty, Północne Podkarpacie, Rostocze i Wyżynę Zachodniowolyńską.

Warunki przyrodnicze tego obszaru, tradycja oraz istniejąca infrastruktura stwarzają dogodne warunki do rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego, turystyki i wypoczynku. Sprzyjają temu następujące czynniki:

- zasoby leczniczych wód mineralnych, (głównie solanki i szczawy) i torfów leczniczych (borowina),
- sprzyjający klimat (przejściowy i kontynentalny, ciepły o różnych stopniach bodźcowości),
- urozmaicona rzeźba terenu (wysoczyzny i góry, malownicze krajobrazy Beskidu Niskiego, Bieszczadów, Rostocza),

- zasoby wodne i leśne skoncentrowane przede wszystkim w południowej części badanego terenu i na Rostoczu,

- dobre warunki higieniczne powietrza (zanieczyszczenie powietrza z wyjątkiem miast spełnia normy stawiane obszarom chronionym),

- istniejąca infrastruktura lecznictwa uzdrowiskowego (Horyniec, Iwonicz, Rymanów, Polańczyk). Oprócz funkcji leczniczej miejscowości te pełnią także funkcję turystyczną,

- dość pokaźna liczba obiektów turystycznych i miejsc noclegowych.

Na pograniczu polsko-ukraińskim sąsiadują ze sobą jednostki fizycznogeograficzne charakteryzujące się zróżnicowaniem, począwszy od budowy geologicznej poprzez rzeźbę terenu, stosunki wodne, klimat i szatę roślinną. To zróżnicowanie, a także małe przekształcenia środowiska przyrodniczego spowodowane niskim stopniem urbanizacji i małą gęstością zaludnienia, należy zaliczyć do czynników sprzyjających rozwojowi turystyki i różnych form wypoczynku na tym terenie. Przede wszystkim takich jak:

- turystyka piesza (1000 km pieszych szlaków turystycznych), w tym turystyka poznawcza na obszarach chronionych (parki narodowe i krajobrazowe oraz rezerваты przyrodnicze),

- krajoznawstwo z wykorzystaniem zabytków kultury i historii tych ziem, w wielu przypadkach na europejskim poziomie (Łańcut, Krasiczyn, Przemyśl, Zamość),

- myślistwo, głównie w Bieszczadach gdzie świat zwierząt drapieżnych jest bogato reprezentowany, a ponadto występują tu jelenie karpackie i niedźwiedzie,

- jeździectwo - wykorzystujące stadniny koni w Kalnikowie, Stubnie, Gładyszowie (największa w Polsce stadnina koni huculskich),

- narciarstwo zjazdowe (15 wyciągów narciarskich),

- wędkarstwo i sporty wodne (Jezioro Solińskie, San z Solinką).

Trzeba jeszcze dodać, że zbudowanie tzw. dużej i małej obwodnicy bieszczadzkiej jest czynnikiem sprzyjającym rozwojowi turystyki na tym terenie, ale mała gęstość zaludnienia (np. południowo-wschodnia część badanego obszaru jest praktycznie niezamieszkała) może stanowić barierę w rozwoju infrastruktury turystycznej.

Literatura

Atlas uzdrowisk Polski, (red. A. Kajoch) 1990, PPWK, Wrocław.

Baranowska-Janota M., 1996, *Chłonność turystyczna pasm górskich województwa krośnieńskiego z uwzględnieniem obszarów chronionych*, (w:) *Metodyka badania chłonności turystycznej pasm górskich województwa krośnieńskiego z uwzględnieniem obszarów specjalnie chronionych*, (cz. I). Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej (maszynopis), Kraków.

Breymeyer A., 1997, *Rezerwy biosfery w Polsce*, Pol. Nar. Kom. MAB, ARW A. Grzegorzcyk, Warszawa.

Groch J., Kurek W., 1995, *Turystyka* (w:) J. Warszyńska (red.) *Karpaty Polskie. Przyroda człowiek i jego działalność*, Wyd. UJ, Kraków.

Górniok A., Latour T., Nowacka A., Jastrzębska B., Glinka M., 1984, *Badania środowiskowe w Iwoniczu Zdroju*, Probl. Uzdrow. 1/2 (195/196), 259-267.

Harasimiuk M., 1993, *Główne problemy ochrony środowiska na Roztoczu i na Równinie Biłgorajskiej*, (w:) *Edukacja Ekologiczna i Ochrona Środowiska na Pograniczach. Międzynarodowa Konferencja Tomaszów Lubelski - Lwów*, 1992, Lublin, 25-33.

Hess M., 1965, *Piętra klimatyczne w Polskich Karpatach Zachodnich*, Prace Geogr., 11, Prace Instytutu Geograficznego, 33, Zeszyty Nauk UJ CXV.

Janicki R., 1997, *Walory turystyczne pogranicza polsko-ukraińskiego*, (w:) G. Rąkowski (red.) *Euroregion Bug*, t. 12, Norbertinum Lublin, 185-193.

Komornicki T., 1999, *Granice Polski. Analiza zmian przenikalności 1990-1996*, Geopolitical Studies, 5.

Kondracki J., 1998, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.

Kotula Z., 1993, *Aktualne problemy Roztoczańskiego Parku Narodowego*, (w:) *Edukacja Ekologiczna i Ochrona Środowiska na Pograniczach. Międzynarodowa Konferencja Tomaszów Lubelski - Lwów*, 1992, Lublin, 11-13.

Kozłowska-Szczęśna T., 1984, *Bioklimat polskich uzdrowisk jako podstawowa cecha ich warunków środowiskowych*, (w:) *Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej* cz. V. Dok. Geogr. 1/2, 13-88.

- 1997, *Zasoby lecznicze uzdrowisk w Polsce*, Balneol. Pol. 39, 1-2, 122-133.

- 1999, *Wykorzystanie zasobów środowiska geograficznego wschodniego pogranicza Polski dla lecznictwa i turystyki*, (w:) R. Horodeński, M. Rościszewski (red.) *Wschodnia strefa aktywności gospodarczej*, WSE, Białystok, 87-109.

Kozłowski S., 1993, *Problemy międzynarodowej współpracy w zakresie ochrony środowiska na pograniczu polsko-ukraińskim*, (w:) *Edukacja Ekologiczna i Ochrona Środowiska na Pograniczach. Międzynarodowa Konferencja Tomaszów Lubelski - Lwów*, 1992, Lublin, 11-13.

Krawczyk B., 1975, *Bioklimat uzdrowiska Iwonicz*, (w:) *Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej*, cz. I, Dok. Geogr., 3-4, 9-48.

- 1977, *Bioklimat uzdrowiska Rymanów*. Probl. Uzdrow., 9/119, 29-50.

- 1980a, *Warunki bioklimatyczne Komańczy (ze szczególnym uwzględnieniem doliny Barbarki)*, Probl. Uzdrow., 9/155, 77-99.

- 1980b, *Warunki bioklimatyczne projektowanego uzdrowiska Czarna*, Probl. Uzdrow., 6/152, 105-128.

- 1981a, *Warunki bioklimatyczne Polańczyka*, (w:) *Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej*, cz. IV, Dok. Geogr., 2, 85-117.

- 1981b, *Rabe - uzdrowisko przyszłości*. Probl. Uzdrow. 5/6, 41-62.

Kruczek Z., Weseli A., 1987, *Uzdrowiska Karpackie*, KAW, Kraków.

Krzywina W., Sokołowski A., 1977, *Wody mineralne województwa krośnieńskiego*, Probl. Uzdrow. 5/6, 81-95.

Leszczycki S., 1939, *Uzdrowiska Polski i ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1921-1938*. Komunikaty Studium Turyzmu UJ, z.21, Kraków.

- Leśniak P.**, 1974, *Wody siarczkowe Bieszczadów z uwzględnieniem ich wykorzystania w lecznictwie uzdrowiskowym*, Probl. Uzdrow., 3/4 (81-81), cz. I, 121-147.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J.**, 1998, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa.
- Michalak J.**, 1995a, *Iwonicz Zdrój i okolice. Nie tylko przewodnik*, „Roksana”, Krosno.
- 1995b, *Rymanów -Zdrój i okolice. Nie tylko przewodnik*, „Roksana”, Krosno.
- Michna E., Paczos S.**, 1972, *Zarys klimatu Bieszczadów Zachodnich*, Ossolineum, Wrocław.
- Papierkowski J.**, 1973, *Wytyczne dla rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego i produkcji zdrojowej w potencjalnych uzdrowiskach województwa rzeszowskiego*, Probl. Uzdrow. 8/74, 163-226.
- Pilich A.**, 1979, *Ujęcia wód mineralnych i słabozmineralizowanych w Polsce*, Probl. Uzdrow. 3/6, (137-140).
- Ptaszycka-Jackowska D., Matlak H., Faracik R.**, 1996, *Lecznictwo uzdrowiskowe a turystyka - identyfikacja problemów i konfliktów wymagających rozwiązania*, (w:) *Metodyka badania chłonności turystycznej pasm górskich województwa krośnieńskiego z uwzględnieniem obszarów specjalnie chronionych*. Cz. II. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Kraków, (maszynopis).
- Ptaszycka-Jackowska D., Matuszewski M., Faracik R.**, 1996, *Koncepcja restrukturyzacji gospodarki turystycznej województwa krośnieńskiego*, (w:) *Metodyka badania chłonności turystycznej pasm górskich województwa krośnieńskiego z uwzględnieniem obszarów specjalnie chronionych*. Cz. III. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Kraków, (maszynopis).
- Radkowska B.**, 1997, *Turystyka polsko-ukraińska*, (w:) G. Rąkowski (red.) *Turystyka jako czynnik aktywizacji pogranicza polsko-ukraińskiego. Euroregion Bug*, t. 12, Norbertinum, Lublin, 61-66.
- Radziejowski J.** (red.), 1996, *Obszary chronione w Polsce*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rąkowski G.**, 1993, *Koncepcja systemu transgranicznych obszarów chronionych o wiodącej funkcji turystycznej w rejonie wschodniej granicy Polski*, (w:) *Edukacja Ekologiczna i Ochrona Środowiska na Pograniczach. Międzynarodowa Konferencja Tomaszów Lubelski - Lwów, 1992*, Lublin, 120-123.
- 1997, *Koncepcja rozwoju turystyki w Euroregionie Bug*, (w:) G. Rąkowski (red.) *Turystyka jako czynnik aktywizacji pogranicza polsko-ukraińskiego. Euroregion Bug*, t. 12, Norbertinum, Lublin, 185-193.
- Rościszewski M.**, 1997, *Polska granica wschodnia*. Geopolitical Studies, 1.
- Szafrański J.**, 1993, *Stan środowiska naturalnego województwa krośnieńskiego* (w:) B. Smyk (red.), *Wybrane zagadnienia środowiska przyrodniczego województwa krośnieńskiego*. Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej, 22, „Secesja”, Kraków, 7-12.
- Turystyka w 1997 r.*, 1998, GUS, Warszawa.
- Uzdrowiska Polskie. Informator*, 1999, wyd. V, Izba Gospodarcza „Uzdrowiska Polskie”, Warszawa.
- Woś A.**, 1995, *Zarys klimatu Polski*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Zanieczyszczenie powietrza w Polsce w 1993 r.*, 1994, PIOŚ, Warszawa.
- Zanieczyszczenie powietrza w Polsce w 1994 r.*, 1995, PIOŚ, Warszawa.
- Zanieczyszczenie powietrza w Polsce w 1995 r.*, 1996, PIOŚ, Warszawa.
- Zanieczyszczenie powietrza w Polsce w 1996-1997*, PIOŚ, 1998, Warszawa.

Health resort treatment and tourism resources in the Polish-Ukrainian borderland

Summary

The aim of the study is to present the natural resources of the Polish-Ukrainian borderland for the needs of health resort treatment and tourism organization.

The study consists of the evaluation of those geographical factors which influence the development of the two functions in the area under investigation, i.e. relief, climatic conditions, air pollution as well as mineral waters and therapeutic peat.

Eight functioning and planned health resorts were characterized in detail. There are four functioning health resorts in the investigated area: Horyniec, Iwonicz, Polańczyk and Rymanów. The others: Czarna Góra, Komańcza, Rabe and Rudawka Rymanowska are treated as planned health resorts.

The main natural features influencing the possibilities of tourism organization are related to protective areas. In the Polish-Ukrainian borderland there are four national parks (Bieszczadzki, Magurski, Poleski, Roztoczański) and fifteen landscape parks (Figure 1).

The spatial distribution of tourism infrastructure (hotels, vacation homes, pensions, hostels) is considerably diversified in the investigated area. Its highest density is observed in Beskidy, and Bieszczady Mts.

Features of the natural environment and cultural qualities as well as historical traditions of the Polish-Ukrainian borderland create favourable conditions for health resort treatment and tourism throughout the year.

WYKAZ PRACOWNIKÓW I PRACOWNICZYNI

(stan na 31 grudnia 2010 r.)

(w tysiącach złotych)

(w tysiącach osób)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

(w tysiącach godzin)

Autorzy zeszytu

Krawczyk Barbara, doc. dr hab., Zakład Klimatologii IGiPZ PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55.

Rościszewski Marcin, prof. dr hab., Centrum Studiów Europejskich, IGiPZ PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55.

Szczęsny Roman, prof. dr hab., Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55.

Abstract

Abstract of the paper presented at the 10th International Conference on the History of Mathematics, University of Wrocław, 2004.

Abstract of the paper presented at the 10th International Conference on the History of Mathematics, University of Wrocław, 2004.

Abstract of the paper presented at the 10th International Conference on the History of Mathematics, University of Wrocław, 2004.

PL - ISSN 1429-7132
WYDAWNICTWA IGIŹ PAN, WARSZAWA

<http://icim.org.pl>